

BOEKBESPREKINGEN

Hans Blokland, *De modernisering en haar politieke gevolgen: Weber, Mannheim en Schumpeter (Een rehabilitatie van de politiek, deel 1)*, Amsterdam: Boom, 2001, 328p.

Tijdens de voorbije jaren maakte de Nederlandse politicoloog Hans Blokland naam met een breedvoerige politiek-filosofische beschouwing over de noodzaak van een emancipatoire cultuurpolitiek (*Wegen naar vrijheid*, 1995). Op deze sterk door Isiah Berlin geïnspireerde studie volgde een gediversifieerde opstellenbundel over het Nederlands cultuurbeleid en het daarop geënte debat over, onder meer, de voor- en nadelen van een meer marktgerichte beleidsvoering (*Publiek gezocht*, 1997). In enkele opstellen gaf Blokland, die zijn sociaal-democratische gezindheid nooit heeft verdonkeremaand, ook duidelijk blijk van zijn grote interesse, zoal niet bewondering, voor de denkbeelden van Robert Dahl en Charles Lindblom. Beide kunnen zowat de ouderdomsdekens van de hedendaagse politieke theorie heten en worden nog altijd druk geciteerd. In de inleiding van zijn nieuwste boek betoogt Blokland dat de geschriften van Dahl en Lindblom inderdaad nog immer lezenswaardig want actueel zijn, beider oeuvres evenwel ook een nogal intrigerende parallelle evolutie vertoont, en daarom een in depth studie aangewezen lijkt.

Blokland heeft er meteen een trilogie van gemaakt, maar enkel het eerste deel ligt thans reeds voor, op de twee andere delen is het wachten. Precies in die delen twee en drie belooft Blokland een diepgravende analyse van het huidige politieke bestel aan de hand van de inzichten van, vooral, Dahl en Lindblom. Ik mag alvast hopen dat ze véerder reikt dan de zo onderhand welbekende inventarisatie in de openingsbladzijden van 'De modernisering en haar politieke gevolgen' van de negatieve effecten van de processen van rationalisatie, differentiatie en individualisering. Mét 'de late Dahl' en 'the late Lindblom' bepleit Blokland in dezelfde inleiding tevens 'een rehabilitatie van de politiek' - versta: méér in plaats van minder overheidssturing en, algemener, méér burgerengagement in plaats van meer marktgeïnspireerd cliëntelisme. Vandaar dus de algemene titel van de trilogie, die in het thans voorliggende eerste deel echter helemaal niet uit de verf komt. Het blijft in deze nogal brave studie tevens hoogst onduidelijk waarom het openingsdeel volledig is gewijd aan een bijwijlen bijzonder schools aandoend overzicht van de kerninzichten van Max Weber, Karl Mannheim en Joseph Schumpeter. Was deze lange aanloop nu echt nodig? Blokland meent van

wel, maar lijkt op pagina 224 zelf ook te beseffen dat de lezer(es) misschien zo onderhand toch wel eens zou willen weten wat misschien de pointe van de vorige 223 bladzijden is. Dixit de auteur van 'De modernisering en haar politieke gevolgen': 'Het primaire doel van de voorgaande behandeling van de drie auteurs was om een kader te scheppen waarin de ontwikkelingen van het politieke denken van de samenleving van de laatste halve eeuw onderzocht konden worden. Aan het einde van de desbetreffende ontwikkelingen liggen de sociale en politieke problemen van onze tijd. De vraag in hoeverre de onderzoekingen van Weber, Mannheim en Schumpeter ons kunnen helpen om deze beter te leren begrijpen, kan daarom pas goed aan de orde komen nadat we de aard en herkomst van onze huidige problemen volledig hebben geschetst. Dit zal gebeuren in de komende twee delen van deze studie'. Nog afgezien van de onnodige omstandige formuleringwijze, die trouwens héél het boek lichtjes ontsiert, vind ik deze legitimatie ook inhoudelijk weinig overtuigend. Blokland gaat er blijkbaar vanuit dat een wetenschappelijke studie die naam waardig het ouderwetse proefschriftstramien moet volgen: eerst een terugblik in het academische verleden, vervolgens een diagnose van het heden, met als afsluiter een terugkoppeling plus eventueel wat 'voortuitblik'. Alsof het niet allemaal veel directer en zakelijker kan: alsof je niet meteen een diepteanalyse van het huidige politieke bestel kan maken, mét opgave van wat een Weber of een Mannheim reeds aan trends en problemen hebben gedetecteerd.

Nu zou Blokland natuurlijk kunnen tegenwerpen dat hij in de eerste plaats op een goed gestoffeerde ideeëngeschiedenis mikt. Als zodanig schiet 'De modernisering en haar politieke gevolgen' echter op meerdere punten tekort. In de eerste plaats maakt Blokland niet duidelijk - maar misschien gebeurt dat alsnog in de twee vervolgdelen - waarom nu precies het gedachtegoed van de sociologen Weber en Mannheim enerzijds, van de voornamelijk als econoom geboekstaafde Schumpeter anderzijds het bespreken waard is. Zelf vind ik Weber ook wel hors concours en kan ik de tegelijk elegante en cynische betoogtrant van Schumpeters 'Capitalism, Socialism and Democracy' zeer wel smaken. Maar wat gedaan met Mannheim, wiens denkbeelden over een totale maatschappijplanning behalve bijzonder overspannen ook erg warrig aandoen (wat Blokland eveneens signaleert, zonder er echter verder een probleem van te maken)? Ik vermoed, maar het staat wel niet met zoveel woorden in de inleiding van dit boek te lezen -, ik vermoed dat Bloklands auteurskeuze ten dele wordt ingegeven door zijn initiële omschrijving van het moderniseringsproces in termen van rationalisatie, differentiatie en individualisering. Zeker in het licht van de sociologische traditie is dat een bepaald bediscussieerbare benadering. Ze snijdt bijvoorbeeld héél de marxistische traditie weg. Van Marx over Lukàcs en Adorno tot Habermas: dat we misschien ook in modern-kapitalistische maatschappij leven en deze configuratie welbepaalde grenzen stelt aan de sturingsmogelijkheden van het politieke systeem, neemt Blokland niet eens in overweging. Evenmin lijkt hij goed op de hoogte te zijn - maar alweer: de nog te verschijnen delen twee en drie, geven Blokland het voordeel van de twijfel - van de verdere verwerking van het rationalisatie- en differentiatieparadigma binnen de functionalistische traditie (zeg maar de lijn Durkheim - Parsons - Luhmann).

De modernisering en haar politieke gevolgen houdt vooral geen stand als specimen van ideeëngeschiedenis omwille het wel héél hoge gehalte aan schoolsheid van de opgeleverde presentaties van de oeuvres van Weber, Mannheim en Schumpeter. Eigenlijk gaat het om niet veel meer dan samenvattingen in cursusstijl. Wat Blokland over Weber heeft te melden, is iedere socioloog dan ook overbekend. Ik noteer overigens dat Blokland afwisselend van de Duitse originelen en de Engelse vertalingen van Webers geschriften gebruik maakt. Dat is behalve inconsequent ook weinig correct: Blokland zou toch moeten weten dat bijvoorbeeld de vertalingen in 'From Max Weber: Essays in Sociology' niet meteen recht doen aan Webers 'geleerdenduits' (zo worden lange zinnen gedurig in tweeën of in drieën gehakt, wat wel degelijk lichte betekenisverschuivingen met zich brengt). Dat Blokland niet veel verder komt dan onpersoonlijke samenvattingen van het ideeëngoed van Weber, Mannheim en Schumpeter - en dan trouwens nog enkel van hun hoofdwerken! - heeft allicht ook te maken met zijn geringe kennis van de secundaire literatuur. Met permissie, maar ik begrijp niet goed hoe je anno nu nog over Weber kan schrijven zonder niet op z'n minst terloops te verwijzen naar Habermas' herinterpretatie van het rationalisatiethoema in 'Theorie des kommunikativen Handelns' (ik zwijg nog over de eveneens maatgevende commentaren van W. Schluchter). Habermas' magnum opus wordt zelfs niet eens vermeld in de overigens slordig samengestelde bibliografie (er ontbreken meerdere bibliografische verwijzingen uit de talloze voetnoten). Evenmin vond ik enig spoor van de omvangrijkste Nederlandstalige Weber-studie van de voorbije jaren, het in 1999 verschenen 'De onttovering van de wereld' van Patrick Dassen (overigens een schoolvoorbeeld van hoe het wel kan: goed geïnformeerd, met aandacht voor de maatschappelijke en intellectuele context, en bovendien ook nog mooi geschreven). Bij Mannheim miste ik dan weer bijvoorbeeld de vele publicaties van David Kettler en Nico Stehr, tezamen met Volker Meja zowat de hoofdverantwoordelijken voor de bescheiden Mannheim-renaissance tijdens de jaren tachtig (al sloeg die vooral op 's mans kennissociologische werk uit de jaren dertig).

De modernisering en haar politieke gevolgen wordt tenslotte ook getekend door een gebrek aan ideeën van de kant de auteur. Zo beperken zowel de slotparagrafen over Weber en Mannheim als het synthetisch slothoofdstuk zich voornamelijk tot het geven van overzichtjes van de geboden oeuvre-overzichten resp. een vergelijkend overzicht van het hele boek. Alleen aan eind van het hoofdstuk over Schumpeter voelt Blokland zich geroepen tot het plaatsen van enkele meer kritische kanttekeningen. De cynische - en inderdaad niet altijd even logisch consistent argumenterende - Schumpeter maakt in het vierde deel van 'Capitalism, Socialism and Democracy' dan ook zodanig scherp komaf met de nog altijd gangbare democratische retoriek (inspraak en medezeggenschap, het volk dat zichzelf regeert, e tutti quanti) dat de sterk normatief ingestelde Blokland zich tot een klein verweer genoopt voelt. Voor Schumpeter is de democratie in wezen een methode om een regering te kiezen en zo tot collectief bindende beslissingen te komen. Blokland sputtert tegen, maar verschuilt zich tegelijkertijd achter anderen: 'velen menen dat democratie... van instrumenteel belang (kan) zijn in het realiseren van waarden als gemeenschap en zelfontplooiing' (p. 238). Voor het overige wordt de lezer(es) weerom verwezen naar de

twee nog te verschijnen vervolgdelen van 'Een rehabilitatie van de politiek'. Ik hoop dat die wat minder schools zullen zijn en van meer belezenheid en intellectuele autonomie zullen getuigen. En oh ja, graag ook wat minder éénregelige uitvallen in voetnoten naar het postmodernisme, naar het Franse differentiedenken en, meer algemeen, naar alles wat een schrijver die overtuigd is van het bestaan van zoiets als common sense tegenwoordig zoal pleegt te irriteren: aan torenhoge clichés, ongeïnformeerde meningen en loos foyergebabbel heeft niemand wat.

Rudi Laermans (K.U.Leuven, Departement Sociologie)

Replik:

In het laatste decennium is mijn werk, voor zover ik weet, in totaal door ongeveer 45 binnen- en buitenlandse recensenten besproken. Op een geval na gebeurde dit in het algemeen tamelijk positief. Daarenboven heeft dit werk drie wetenschappelijke onderscheidingen gekregen, waarbij in totaal 18 juryleden betrokken waren. Na eerst in totaal 8 anonieme referenten om hun oordeel te hebben gevraagd, hebben twee wetenschappelijke commissies van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek, NWO, van twee boeken (waaronder *De Modernisering en haar Politieke Gevolgen*) de Engelse vertaling gefinancierd. De betrokken wetenschappelijke uitgever (Boom, Routledge, Yale University Press) raadpleegden in totaal ongeveer 20 anonieme referenten. Het werk is (of zal worden) gepubliceerd dus hun oordeel, net als dat van de andere zeventig beoordelaars, kan niet al te negatief zijn geweest. Over *De Modernisering en haar Politieke Gevolgen* schreef Marnix Verplancke in *Filosofie Magazine* (Vol. 10, No.6, p.63) 'Deel één [van *Een Rehabilitatie van de Politiek*] is inmiddels verschenen, *De Modernisering en haar Politieke Gevolgen*: Weber, Mannheim en Schumpeter, en wanneer Blokland met hetzelfde elan verdergaat zal dit ongetwijfeld één van de belangrijkste studies over dit onderwerp worden.' Jouke de Vries (RUL) stelde in de *Nederlandse Staatscourant* (mei 2001): 'Blokland schreef in 1991 zijn veelgeprezen dissertatie *Vrijheid Autonomie Emancipatie: een politiek-filosofisch en cultuurpolitieke beschouwing*. Na de publicatie van zijn dissertatie, leek het of Blokland van de aardbodem was verdwenen. Met de publicatie van het eerste deel van de trilogie wordt duidelijk waarom. Blokland heeft zich niet verlaagd tot snelle "outputpublicaties" om de universitaire beleidsmakers en managers te behagen. Hij is ervoor gaan zitten, om zich grondig te verdiepen in de relatie tussen modernisering van de maatschappij en de toekomst van de politiek.' 'Het eerste deel van de *rehabilitatie van de politiek smaakt naar meer*.' 'Voor studenten in de politicologie en de bestuurskunde zou het werk van Blokland verplichte kost op de literatuurlijst moeten zijn.'

Wanneer we nu de recensent van ons lijfblad moeten geloven (om voor mij volstrekt onbegrijpelijke, niet toegelichte redenen wilde de redactie mij de naam niet onthullen), hebben al de bovenstaande recensenten en referenten, het merendeel hoogleraar, zich grandioos vergist. Blokland is namelijk onbelezen, schools, ideeënloos, intellectueel onmondig en maakt zich schuldig aan torenhoge clichés, ongeïnformeerde meningen en loos foyergebabbel. De mystery-auteur weet helemaal niets positiefs over

het boek te melden, hetgeen overigens reeds te denken geeft over de motivatie waarmee hij het ter hand heeft genomen. Uit niets blijkt dat hij ooit de intentie heeft gehad een integere recensie te schrijven. Alle eisen waaraan een enigszins faire, informatieve bespreking moet voldoen, worden met voeten getreden. Niemand wordt hier dan ook wijzer van.

De lezer krijgt helemaal niets te horen over de inhoud van het boek (Wat zijn de hoofdproblemen die in Een Rehabilitatie van de Politiek aan de orde worden gesteld? Wat is de structuur van deze studie? Welke redenen formuleert de auteur voor deze structuur en voor de overige wijzen waarop hij zijn materiaal presenteert? Et cetera). De problematiek van de studie wordt niet in een groter kader geplaatst, zoals het gaande publieke en wetenschappelijke debat over maatschappelijke ordening en democratie. Er wordt geen enkel inhoudelijk inzicht gepresenteerd die de onderhavige discussie verder zou kunnen brengen. En er is geen enkele scheiding tussen feitelijk verslag en kritiek: vanaf praktisch de eerste regel geldt maar één devies: en nu IK!!!

Heeft de auteur van het boek er iets aan? Eerlijk gezegd ook niet. Mijn in het boek geventileerde zorgen over de ontwikkeling van het academisch niveau van onze wetenschapsbeoefening hebben zich slechts verdiept. Ik ben een kostbaar half uur kwijt geraakt aan het lezen van en het reageren op de bovenstaande kinderachtige poging tot karaktermoord. Er is mij geen enkel inzicht gepresenteerd waarmee ik mijn werk in de toekomst zou kunnen verbeteren. De 'recensent' presenteert geen enkel inhoudelijk idee van hemzelf over de in mijn boek aan de orde gestelde problematiek op basis waarvan ik met hem op een zinvolle wijze in debat zou kunnen gaan. Hij kijkt wel uit. Verder dan het geven van een aantal volledig uit de lucht vallende, beledigende kwalificaties komt hij niet. Intellectuele lafheid noemen wij dat hier. Het noemen van een paar boektitels die ik gemist zou hebben, kan natuurlijk moeilijk als een belangwekkende bijdrage aan de discussie gelden: er zijn tienduizenden boeken over Weber, Mannheim en Schumpeter die ik niet heb gelezen, zoals er ook vele alternatieve invalshoeken zijn om de modernisering te analyseren. De enige relevante vraag is of ik deze boeken en invalshoeken nodig had gezien de opdracht die ik mij in de trilogie Een Rehabilitatie van de Politiek gesteld heb. Welke, voor mijn doelen relevante inzichten heb ik volgens de 'recensent' gemist? We komen er niet achter. Anders dan hij denkt, gaat het gewraakte boek overigens niet over Weber, Mannheim en Schumpeter. Het gaat over de modernisering en haar politieke gevolgen. Maar dit is een nuance die enig denkvermogen vergt.

(Hans Blokland, New Haven USA)

nvdr: Het Tijdschrift laat aan de auteurs van boekbesprekingen de grootst mogelijke vrijheid. Alleen een unfair beoordeling of persoonlijke aanvallen worden niet gepubliceerd. Indien de toonzetting van de bespreking uitgesproken negatief is, geven we de auteur van het 'aangevallen' werk de gelegenheid op de kritiek te antwoorden. Daarbij wordt de naam van de recensent inderdaad niet meegedeeld, omdat we verwachten dat de auteur ingaat op de argumenten in de tekst, en de naam van de recensent is daarbij niet relevant (MVH/MH).

Herman Lelieveldt, *Promoveren. Een wegwijzer voor de beginnende wetenschapper*, Amsterdam: Aksant, 2002, 109p.

Elke doctorandus weet dat werken aan een doctoraat je eigen kruisweg is. Het is het bewijsstuk dat je in staat bent zelfstandig een bijdrage te leveren tot de verdere ontwikkeling van een bepaalde wetenschappelijke tak. Zoals, onder andere, Bruno Latour ons deed inzien, is wetenschap ook een spel bestaande uit geschreven en ongeschreven regels waarlangs men zijn erkenning en legitimiteit als wetenschapper opbouwt. Hoe sneller je al deze regels kent, hoe effectiever je je beperkte tijd kan aanwenden om interessante onderzoeksresultaten te vergaren.

Dit boek kan een hulp zijn in enkele van deze regels sneller te doorgronden. Het wil een praktische gids zijn voor mensen die doctoreren of het in overweging nemen. Herman Lelieveldt tracht de verschillende valkuilen en obstakels weer te geven die je op je weg kan tegenkomen. De auteur is vertrokken vanuit de eigen ervaring als doctor in de politicologie en heeft deze ervaringen aangevuld aan de hand van gesprekken met diverse andere (ervarings-) deskundigen, de voornamelijk Engelstalige literatuur rond deze problematiek en de literatuur rond de Nederlandse systemen.

De hoofdstukken volgen min of meer de chronologische evolutie die elk proefschrift doormaakt. Het eerste hoofdstuk "Kiezen voor de wetenschap" is gericht op de mensen die nog in de overwegingfase zitten. Een aanstormende doctoraatsstudent kan het best in overweging nemen waarom hij of zij aan een doctoraat zou beginnen, om te zorgen dat de motivatie om door te zetten voldoende groot blijft gedurende het meerjarenproject. Een aantal persoonlijke eigenschappen worden gekoppeld aan het beroep van wetenschapper: inhoudelijke gedrevenheid, waarden van vrijheid en zelfstandigheid en intrinsieke motivatie. De voordelen die je verwerft nadat je gedoctoreerd bent (status, geld, ...) zijn meestal onvoldoende om het vol te houden. Gedrevenheid, of passie voor je onderwerp, zoals een van mijn leermeesters het ooit noemde, is noodzakelijk om een goede wetenschapper te zijn. Ben je ervan overtuigd dat je wilt doctoreren, dan moet je op zoek gaan naar een plaats waar je terecht kan. Deze hoofdstukjes, "Oriënteren" en "Solliciteren", zijn natuurlijk zeer gericht op het Nederlandse systeem, maar ook als Belg kan je hier nuttige algemene tips vinden rond het vinden van een open betrekking of aanvragen van een beurs en krijg je een idee van hoe het in andere landen georganiseerd wordt. Wie voor de sociologie meer wil weten over de concrete situatie in Vlaanderen kan informatie vinden op de website www.sociologie.be.

Het tweede hoofdstuk "Starten op de universiteit" is opnieuw sterk gericht op de Nederlandse situatie, maar levert een beginnende onderzoeker wel een aantal algemene tips op over waar je de eerste drie maanden allemaal aan moet denken. Naast het leren kennen van je omgeving en de mogelijkheden die deze biedt, wordt er extra stilgestaan bij de mogelijkheden tot verdere opleiding en de onderwijstaken. Op meer of minder geformaliseerde wijze bestaat er aan de Vlaamse universiteiten de mogelijkheid om je opleiding verder te verdiepen. Een interuniversitaire doctoraatsopleiding in de sociologie bestaat helaas in Vlaanderen tot heden niet. Het zoveel mogelijk laten aansluiten van je onderwijstaken bij je onderzoek is natuurlijk een gouden tip, maar een mogelijkheid die niet iedereen gegeven is. Het opstellen van een formeel opleidings- en begeleidingsplan, dat de afspraken tussen jou en je werkgever

vastlegt in verband met bijkomende opleidingen, andere taken, contacten, evaluaties en financiering, is naar mijn weten in Vlaanderen onbestaande. Na die eerste drie maanden wordt er aangeraden een balans op te maken en te beslissen: stoppen of doorgaan.

Tot aan het laatste hoofdstuk over het uiteindelijke promoveren is de inhoud niet meer zo sterk gebonden aan de Nederlandse context. Als je een langdurig project hebt, kan je maar best beginnen met een plan, zodanig dat de grote berg werk niet onoverkomelijk lijkt. De tips in dit hoofdstuk willen bijdragen tot het onder controle houden van je onderzoek. Algemeen komt het erop neer je onderzoek eerst op te delen in kleinere modules. Via de formulering van tussentijdse doelen kan er dan een tijdschema worden opgesteld dat natuurlijk steeds aan de realiteit zal moeten worden aangepast. Er wordt hier ook aandacht besteed aan verschillende manieren om je ideeën en informatie te ordenen. In het volgende hoofdstuk wordt er aandacht besteed aan het "praten met de stof", hoe je een weg te banen door de berg aanwezige informatie. In dit hoofdstuk wordt er ingegaan op de problemen bij het vinden en formuleren van de probleemstelling, het zoeken van de relevante literatuur en het gevaar van "informatie-overload", hoe de informatie te verwerken en bij te houden tijdens het lezen en de problemen bij het schrijven. Naast praten met de stof is "praten met de anderen" ook een belangrijk aspect waar een hoofdstuk aan wordt gewijd. Enerzijds wordt er aandacht besteed aan de relatie met je promotor, begeleider en commissies. Wat zijn de wederzijdse verwachtingen en mogelijke conflictpunten. Naast de ondersteuning die je van bovenhand krijgt, is de "peer support" zowel inhoudelijk als qua moraal natuurlijk ook onontbeerlijk. Er wordt kort aangestipt hoe je zelf naar steun in je omgeving kan zoeken. In het daaropvolgende hoofdstuk wordt er stilgestaan bij het belang van het tussentijds presenteren en publiceren van je onderzoeksresultaten als tussenevaluatie en manier om tot nieuwe contacten en inzichten te komen.

Piekeren en tobben liggen volgens de auteur in zijn voorlaatste hoofdstuk aan de grond van typische beroepskwalen, als daar zijn: eenzaamheid, gevoel van non-productiviteit of "writers block", verveling, in vraag stellen van je eigen werk en het dilemma stoppen of doorgaan. Hij geeft hierbij tips om er beter mee om te gaan. Naast deze problemen die tijdens heel het proces voorkomen, wordt er nog aandacht besteed aan de typische problemen en mogelijke oplossingen bij het afronden van het onderzoek (wanneer stoppen, afleiding, nieuw werk, tijdsnood). Het slothoofdstuk "Promoveren!" is natuurlijk weer sterk aan de situatie in Nederland gebonden. Doctoraten worden bij ons niet voor de verdediging reeds gepubliceerd als een echt boek in de boekhandel, ook het verschijnsel van paranimfen - denk aan bruidsmisjes die de bruid bijstaan op de dag van haar huwelijk - is een traditie die sommige lezers in Vlaanderen op de lachspieren kan werken. Ook de cadeautjes horen - helaas - niet tot de geborgenheden. Niettemin zijn er in dit hoofdstuk weer een aantal praktische adviezen te rapen die iemand in Vlaanderen in deze fase van zijn/haar doctoraat zeker van pas kunnen komen, zoals bijvoorbeeld het plannen van een ontspannende activiteit de dag voor de verdediging.

In de bijlagen vindt men nog informatie over "repetitive strain injury" en "burn-out", de meer fundamentele ziekten die een doctoraatstudent kunnen overkomen, alsook de Nederlandse fiscale aspecten van het promoveren en een interessant lijstje met andere

relevante literatuur rond de vaardigheden en valkuilen bij het maken van een proefschrift.

Dit boekje leest als een trein en is, ondanks de focus op de Nederlandse situatie, relevant voor iemand die in Vlaanderen overweegt te doctoreren. Anderzijds komen voor iemand die al een tijdje bezig is aan zijn/haar project een aantal situaties waarschijnlijk heel herkenbaar over. Het kan een hart onder de riem zijn te weten dat je niet alleen met deze problemen worstelt, maar dat het eigen is aan het werk. Op de achterflap van het boek wordt het ook 'verplichte kost voor de begeleiders' genoemd. Waarschijnlijk niet zozeer om er dingen uit te leren - in meerdere of mindere mate hebben ze deze zelf ervaren -, maar eerder om deze herinneringen terug op te frissen en beter op de problemen van de doctorerende te kunnen anticiperen.

An Jacobs (RUG, Vakgroep Sociologie)

Giselinde Kuipers, *Goede humor, slechte smaak. Nederlanders over moppen*, Amsterdam: Boom, 2001, 256p.

Dit boek gaat over de relatie tussen gevoel voor humor en sociale achtergrond, en meer specifiek over de manier waarop mensen denken over één specifiek humoristisch genre: de mop. Dit lijkt een nogal beperkt onderwerp, maar Kuipers is van oordeel dat het onmogelijk is om alle stijlen en genres van humor in één boek recht te doen. Anderzijds is de mop een geschikt beginpunt voor onderzoek naar verschillen in waardering van humor, omdat de mop veel uitgesproken reacties oproept (zowel zeer positief als zeer negatief). De mop is ook interessant omdat het een van de weinige humoristische genres is, die het vooral moet hebben van mondelinge communicatie in alledaagse situaties. (Moppen in moppenboekjes, op T.V. etc. zijn grotendeels afkomstig uit de mondelinge vertelcultuur.) Anderzijds zijn moppen nogal gestandaardiseerd en voor iedereen als zodanig herkenbaar, in tegenstelling tot bijvoorbeeld spontane humor. Hierdoor biedt de mop zicht op de voor onderzoekers zo moeilijk toegankelijke rol die humor speelt in de dagelijkse omgang.

Kuipers omschrijft humor als "de succesvolle uitwisseling van grappen en gelach." (p. 15). Een mop is dus pas een mop als er om gelachen wordt: het is een vorm van communicatie. Kuipers omzeilt welbewust de vraag naar de essentie van de humor: wat is het dat mensen doet lachen? Zij wil 'slechts' de verschillen in waardering van moppen in Nederland beter begrijpen. Niet iedereen heeft dezelfde smaak inzake humor, en zoals bekend worden culturele en sociale grenzen vaak gemarkeerd door smaakverschillen. Weinig verrassend is het werk van Bourdieu voor Kuipers de belangrijkste theoretische inspiratiebron.

Kuipers gebruikte verschillende bronnen voor haar onderzoek: een schriftelijke vragenlijst, die door 340 aselect gekozen Nederlanders werd ingevuld, gesprekken met 70 mensen, waarvan 32 gekozen uit invullers van de vragenlijst, en 34 echte moppenliefhebbers (vooral gevonden bij de selectie voor een Tv-programma waarin niet-

professionele 'moppentappers' optraden), en tenslotte duizenden moppen, die Kuipers voor een deel haalde uit schriftelijke bronnen, maar haar vooral werden verteld door allerlei mensen. (Voor de liefhebbers: een redelijk aantal van die moppen worden geciteerd, waaronder zowel zeer goede als zeer slechte, en zeer harde zowel als totaal onschuldige moppen).

Hoewel het boek enige grafieken en cijfers bevat die het resultaat zijn van kwantitatieve analyse, is het onderzoek toch grotendeels kwalitatief van aard. Het belangrijkste criterium voor goed kwalitatief onderzoek is voor mij of het dingen aan het licht brengt, waarvan we voordien geen besef hadden. Hierin slaagt Kuipers wonderwel. De waardering voor moppen als genre blijkt sterk samen te hangen met iemands humorstijl. Kuipers onderscheidt twee humorstijlen: de elitaire en de volkse. Mensen met een elitaire humorstijl zijn meestal hoger opgeleid en houden van Van Kooten en De Bie, en niet van André Van Duin, mensen met een volkse humorstijl zijn eerder lager opgeleid, en hebben net de omgekeerde voorkeur. De eersten houden niet zo van moppen, de tweeden horen en vertellen ze zeer graag.

Tot zover hebben deze bevindingen, zoals de auteur zelf schrijft, "een hoog open deur-gehalte" (p. 85): sociologisch onderzoek bevestigt wat iedereen al weet. Van de andere kant weerleggen zij het tegenwoordig gangbare discours waarin gezegd wordt dat smaken steeds diffuser worden, en dat sociale achtergrond er steeds minder toe doet. Maar het is vooral wanneer Kuipers doorgaat over de motieven en redenen van mensen om moppen al dan niet te waarderen, dat er minder voor de hand liggende zaken te voorschijn komen. Zowel mensen met een volkse als een elitaire smaak wijzen 'platte' humor af. Maar voor de liefhebbers van elitaire humor betekent 'plat' vooral te gemakkelijk, 'te dik er bovenop liggend'. Voor degenen met een meer volkse smaak is 'plat' equivalent met 'grof', d.w.z. grove taal en schuttingwoorden, en 'kwetsend'.

Hetzelfde geldt trouwens voor 'kwetsende' moppen: iedereen wijst die af, maar er bestaan verschillende opvattingen over wanneer moppen iemand kwetsen. Hoger opgeleiden vinden een mop kwetsend als daarin een sociaal zwakke bevolkingsgroep geïmpliceerd wordt, zoals de migranten. Lager opgeleiden vinden een mop pas kwetsend als de personen die beledigd worden de mop ook kunnen horen, en zich niet kunnen 'verdedigen': Turkenmoppen kunnen dus wel in de familiesfeer, maar niet op een podium. Meer algemeen hanteren de aanhangers van elitaire en volkse stijlen andere maatstaven voor goede humor, of zoals Kuipers het noemt, andere logica's: de eersten zoeken authenticiteit, originaliteit en intellectuele uitdaging (hetgeen zij niet vinden in moppen), terwijl mensen met een volkse humorstijl eerder geïnteresseerd zijn in gezelligheid en een goede sfeer, waaraan een goed gebrachte mop heel goed kan bijdragen.

Kuipers documenteert ook dat de aanhangers van de verschillende humorstijlen zich van deze verschillen weinig bewust zijn: de elitairen veroordelen de volkse humor tamelijk snel als 'plat' en 'gemakkelijk', terwijl de logica achter deze stijl hun ontgaat. Anderzijds hebben de moppentappers nauwelijks weet van het gebrek aan waardering voor moppen in sommige kringen; wanneer zij dat wel beseffen, schrijven zij dit toe aan een algemeen gebrek aan gevoel voor humor bij de betreffende personen. Wanneer Kuipers sommige van haar respondenten vertelde dat er op de universiteit weinig moppen werden gedebeiteerd, concludeerden zij dat het daar maar een saaie plek

moest zijn. Met andere woorden, de liefhebbers van de volkse stijl zien geen statushiërarchie in de humor, en hebben dus ook geen 'statusangst': zij hebben niet het idee dat André van Duin eigenlijk 'minder' is dan Freek de Jonge. Kuipers vermoedt dan ook dat de volkse humorstijl niet snel verdreven zal worden door de elitaire stijl.

Kuipers stelt ook vast dat vrouwen moppen in het algemeen minder waarderen dan mannen. Verder leggen vrouwen en mannen echter dezelfde rangorde aan in de soort moppen die zij grappig vinden: ook vrouwen kunnen 'schuine' moppen wel waarderen. Desalniettemin blijft de mop een mannengenre: zeker de schuine moppen (en het overgrote deel van de moppen gaat over seks) hebben een nogal mannelijk perspectief, en voor vrouwen wordt het ook veelal ongepast geacht om bepaalde moppen te vertellen.

Verschillen in waardering vond Kuipers ook tussen jongeren en ouderen. Hierbij gaat het echter niet om de mop als genre, maar om de inhoud van bepaalde moppen: ouderen vinden over het algemeen harde, zieke en schokkende moppen niet zo grappig, terwijl dit voor jongeren niet uitmaakt. Zij schrijft dit toe aan een 'faseverschil': de ouderen zijn opgegroeid in een tijd dat de grensoverschrijdingen in moppen veel milder waren.

Dit is slechts een ruwe samenvatting van de sociale en culturele verschillen in waardering van moppen die Kuipers vaststelt. De voornaamste kwaliteit van haar studie is voor mij dat zij niet bij die verschillen blijft staan, maar probeert de logica achter die verschillen te achterhalen, waarbij zij een grote gevoeligheid aan de dag legt voor subtiele verschillen in betekenissen van woorden tussen sociale categorieën. Zij tracht met veel inlevingsvermogen te begrijpen wat haar respondenten bezielt. Tegelijk neemt zij niet al hetgeen haar respondenten haar vertellen voor zoete koek aan (in mijn ogen een slechte eigenschap van sommige kwalitatieve onderzoeken): hoewel velen haar bezweren dat er regionale stijlen zijn in moppen, stelt zij vast dat overal in Nederland dezelfde moppen worden verteld. Positief is ook dat zij er voor gekozen heeft om haar eigen stem soms door te laten klinken. Dit maakt het boek persoonlijker, en daardoor leesbaarder, zonder dat Kuipers haar voorkeuren of ideeën opdringt. Kuipers is zich er ook van bewust dat haar eigen voorkeuren tot op zekere hoogte de interviews met respondenten hebben beïnvloed. Haar opleiding als cultureel antropoloog is hier wellicht niet vreemd aan.

Het boek is de (naar ik vermoed bewerkte) handelsversie van Kuipers' gelijknamige proefschrift. Het vertoont echter in het geheel niet de kenmerken van een proefschrift: het is verfrissend vrij van jargon, en de bespreking van de wetenschappelijke literatuur is tot het allernoodzakelijkste beperkt. (Keerzijde daarvan is wel dat de sociale wetenschapper in mij de technische informatie over gebruikte gegevens en methoden mist.) Bovendien schrijft Kuipers zeer goed. Hoewel haar studie, zoals zijzelf bijna verontschuldigend zegt, geen grappig boek is, is zij niet alleen voor sociologen interessant. Kuipers' werk is voor iedereen die geïnteresseerd is in humor, of in de nog steeds bestaande klassenverschilleninzake cultuur in Nederland, leesbaar en de moeite waard.

Karel Van den Bosch (UFSIA, Vakgroep Sociologie en Sociaal Beleid)

Irene Costera Meijer & Bernadette Van Dijck, *Talk/Show. Kwaliteit en ethiek van praatprogramma's*, Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij L.J. Veen, 2001, 134p.

"The political public sphere constitutes a space - a discursive, institutional, topographical space - where people in their roles as citizens have access to what can be metaphorically called societal dialogues, which deal with questions of common concern: in other words, with politics in the broadest sense." (Dahlgren 1995, 9)

De laatste jaren heeft de talkshow als televisieformat zeer veel aandacht gekregen. Het in de Verenigde staten ontwikkelde genre groeide in Europa uit tot één van de meest geproduceerde televisiegenres. Door dit succes en de recente ontwikkeling van dit oude televisiegenre wordt deze format de laatste jaren vaak onder de loep genomen en binnengehaald in het academische veld. Rond de talkshow ontstond dan ook een debat waarin men peilde naar de mogelijkheden die dit genre kan bieden als basis voor participatieve democratie en als instrument tot representatie en informatie. Meer specifiek kwam de focus te liggen op de publieke forumfunctie van praatprogramma's. In het sterk gepolariseerd debat rond de democratische mogelijkheden van de talkshow vinden we de klassieke ideologische posities terug. Posities die we ook terugvinden in het debat rond populaire cultuur in het algemeen. De discussie over de rol van de media - en meer specifiek de rol van praatprogramma's - als fora voor maatschappelijke meningsvorming hangt samen met een ruimere visie op de maatschappelijke rol van de media in het kader van het project van de 'civil society'. Globaal kunnen we drie perspectieven of denkkaders onderscheiden, met name een liberaalpluralistisch, een kritisch en een culturalistisch denkkader. Binnen het liberaalpluralistisch kader worden media beschouwd als onafhankelijke fora. De media vormen een vierde macht en nemen een waakhondfunctie op. Een liberale en commerciële mediaorde is dan ook een goede garantie voor een diversiteit aan visies en stemmen. Binnen dit denkkader heeft de recente transformatie van de televisie gezorgd voor een betere toegankelijkheid en begrijpelijkheid van informatie. Op die manier hebben burgers makkelijk toegang tot informatie en wordt de participatie bevorderd. Praatprogramma's dragen in dit perspectief dan ook de idealen van een participatieve democratie uit. Talkshows zijn een soort parlement waar het volk debatteert over maatschappelijke en persoonlijke items. Deze liberale visie wordt vanuit het kritische denkkader vaak bekritiseerd omdat ze de politiek-economische achtergrond niet mee in haar argumentatie opneemt. Talkshows worden gezien als televisieformats die misbruik maken van het ideaal van participatieve democratie doordat ze uitsluitend commerciële motieven hebben. Men spreekt van een exploitatie en illusie. Talkshows gebruiken het discours van de participatieve democratie en lijken inspraak te organiseren, maar van een echt debat is geen sprake. Ondanks een sterke polarisatie van dit debat rond democratische mogelijkheden van praatprogramma's kunnen we toch een tussen-positie onderscheiden. In een culturalistisch kader is er oog voor de commercialisering en de transformatie van de media. Media en praatprogramma's worden hier in een bredere consumptiecultuur geplaatst. Hierbij gaat men ervan uit dat cultuur steeds meer een economisch goed is geworden, maar dit betekent niet dat ze automatisch te verwerpen zijn. Ondanks de kommodificatie worden er nieuwe mogelijkheden gecreëerd voor een zekere democratisering. Een verbreding van de publieke kennis en debat zijn mogelijk, ook binnen een commerciële context, waar de

klemtoon op winstmaximalisatie ligt. Het is een kader waarin ondanks de politieke en economische drijfveren, democratische mogelijkheden niet zijn uitgesloten. Deze genuanceerde en toch kritische blik op praatprogramma's vinden we ook terug in het werk van Meijer en Van Dijck (2001). In het boek 'Talk/show' gaan deze auteurs op zoek naar de kwaliteit en ethiek van praatprogramma's. Ook zij beschouwen praatprogramma's als de 'ruggengraat' van het televisieaanbod (2001, 14) en zetten een speurtocht in naar de nieuwe maatstaven voor kwaliteit van Nederlandse talk-shows. Vanuit de vergelijking met een dorpsplein als publieke ruimte leggen de auteurs de nadruk op het belang van de dialoog en het debat. Praten is voor de Meijer en Van Dijck: "(...) van essentieel belang voor het goed functioneren van een democratie. Door met elkaar te praten krijgen we de kans om betekenis te geven aan de informatie die we dagelijks tot ons nemen." (Meijer e.a. 2001, 30). Meijer en Van Dijck stellen dat er naast nieuws- en actualiteitsprogramma's andere genres belangrijk zijn voor de levendige democratische cultuur. Zo bieden praatprogramma's de mogelijkheid voor 'democratische beraadslaging': "ze kunnen een instrument zijn waarmee een 'deliberatieve democratie' vorm krijgt." (2001, 21). Deliberatieve gesprekken vervullen voor Meijer e.a. een voorbeeldfunctie in een democratische samenleving. Waarbij een deliberatief gesprek met morele argumenten (generaliteit) wordt gevoerd en gekenmerkt wordt door wederkerigheid, openbaarheid en verantwoording. Net als het dorpsplein vormen praatprogramma's een publiek ruimte waar iedere burger in principe kan deelnemen aan het gesprek. Praatprogramma's worden in 'Talk/Show' een ontmoetingsplaats en vervullen dezelfde functie als een plein in de buurt. Een praatprogramma is m.a.w. "(...) een plaats waar alles besproken kan worden dat ons als gemeenschap aangaat." (2001, 11). Als ijkpunt nemen Meijer e.a. de maatschappelijke betekenis van praatprogramma's voor mensen en hun dagelijks leven. Zij benoemen dit ijkpunt 'publieke kwaliteit' en gaan dan ook op zoek naar de maatstaven voor kwaliteit van praatprogramma's. Uitgaande van een brede opvatting van democratie, stellen ze zich de vraag "(...) in hoeverre een programma ertoe bijdraagt dat kijkers als 'burgers', dat wil zeggen als maatschappelijk geëngageerde mensen, kunnen functioneren." (2001, 14). Ondanks dat de auteurs kozen voor een brede invulling van burgerschap vinden we dit enkel in het eerste hoofdstuk terug. Hier wordt een theoretisch denkmodel opgebouwd waarmee de auteurs proberen om indicatoren te definiëren waarop de publieke kwaliteit van praatprogramma's is gebaseerd. Voor Meijer en Van Dijck is de hoofdvraag dan ook: "(...) helpt dit programma de kijker om zich als burger - en dus niet alleen als consument - te oriënteren op het dagelijkse leven?" (2001, 31). Deze brede invulling van burgerschap lijkt wel te veranderen wanneer we in hoofdstuk 4 lezen over het mechanisme van insluiting en uitsluiting. Ondanks dat we in dit hoofdstuk lezen dat het concept van burger in praatprogramma's nog veel te vaak beantwoordt aan het klassieke negentiende-eeuws beeld, zijnde de blanke man van middelbare leeftijd, wordt burgerschap toch vrij eng ingevuld. Deze vernauwing van het concept burgerschap zit verweven in hun theoretisch model dat de auteurs als graadmeter omschreven, waarbij enkel de uiterste polen worden weergegeven. Dit model, dat gedurende het boek als rode draad wordt gehanteerd, maakt een indeling tussen 'publieke aanspreking, praatprogramma's die publiek als burger aanspreken' en 'niet-publieke aanspreking, praatprogramma's die publiek als geïsoleerd individu aanspreken'. Deze sterke polarisatie wordt mooi geïllustreerd aan de hand van cases. Zo vinden we dankbare voorbeelden terug van gesprekken uit

verschillende talkshow die werden uitgezonden op zowel de publieke als de commerciële Nederlandse omroepen.

Het theoretische model dat mooi in schema's wordt weergegeven maakt dat burgerschap een engere invulling krijgt dan dat de auteurs in hun eerste deel aangeven. Bij de lectuur van de verdere hoofdstukken krijgt de lezer het gevoel dat praatprogramma's die het publiek als geïsoleerd individu aanspreken uitgesloten worden om een invulling te geven aan dit burgerschap. Daarenboven leggen de auteurs te sterk de nadruk op de gemeenschappelijkheid van burgerschap, daar ook een individueel aspect aanwezig is in dit concept. Zo stelt Held (1991, 21) dat: "citizenship (...) combines in rather unusual ways the public and social with the individual aspects of political life." Deze dichotomisering tussen publieke aanspreking en niet-publieke aanspreking van praatprogramma's maakt het bovendien moeilijk om de verschillende nuanceringen en paradoxen bloot te leggen. Zo biedt dit model de indruk dat er een gelijkstelling wordt gesuggereerd tussen publieke aanspreking en publieke omroep en niet-publieke aanspreking en commerciële omroepen. Ondanks dat de publieke omroep heel wat doelstellingen en opdrachten heeft die verwijzen naar de burgers en burgerschap kunnen we toch moeilijk stellen dat alle praatprogramma's die het publiek als geïsoleerd individu aanspreken producten zijn die we enkel terugvinden bij de commerciële omroepen. Bovendien zien we dat de media de laatste jaren een enorme transformatie ondergingen waar de grenzen tussen zowel publieke aanspreking en niet-publiek aanspreking en publieke en commerciële omroepen vervagen. Ondanks de beperkingen die dit vrij mediacentristisch en gepolariseerd theoretisch model meebrengt, tonen Meijer en Van Dijk op een toegankelijke manier aan dat de media en dan vooral praatprogramma's een cruciale rol vervullen in het zichtbaar maken van democratie en in het "signaleren van 'goed burgerschap'" (2001, 30). Media vervullen dan ook een belangrijke taak bij het bewerkstelligen en in stand houden van de sociale cohesie. Zoals heel wat studies over de talkshow zijn ook Meijer en Van Dijk genuanceerd en voorzichtig. Hoewel praatprogramma's zeer divers en soms contradictorisch zijn, bieden ze een forum voor debat. De mogelijkheden zijn er om de toegankelijkheid en de participatie te verhogen en zodoende ontstaat er een mogelijkheid waarbij de persoonlijke stem van de burger een politieke lading krijgt.

Sofie Van Bauwel (RUG, Vakgroep Communicatiewetenschappen)

Dahlgren, P. (1995), *Television and the public sphere*. London: Routledge.

Held, D. (1991), *Between state and civil society: citizenship*, in G. Andrews (ed.), *Citizenship*. London: Lawrence & Wishart.

Jacques Tacq, *Het methodologisch atelier. Adviezen en beschouwingen voor de sociale wetenschappen*, Leuven: Acco, 2001, 138p.

Socioloog Jacques Tacq verzorgde jarenlang een vraag- en antwoordcolumn, met de naam "Vragen aan Jacques" voor het sociaal-wetenschappelijke magazine FACTA. Sociale wetenschappers konden hierin hun onderzoeksmethodologische vragen voorleggen aan bovengenoemde. Deze werden vervolgens in de vorm van een methodologisch essay beantwoord. De aan Jacques Tacq voorgelegde vragen waren nu eens van wetenschapsfilosofische aard, dan weer van onderzoekstechnische of statistische aard. Het methodologisch atelier bundelt veertien van deze rubrieken, verdeeld over vier categorieën: wetenschappelijke verklaring, steekproeven, onderzoekstypes en statistische analyse.

Het gedeelte met betrekking tot de wetenschappelijke verklaring bevat ten eerste een essay over de criteria waaraan een wetenschappelijke theorie moet voldoen. Tegelijkertijd wordt eveneens voor een hele rist van andere criteria aangegeven waarom zij niet bepalend zijn voor een wetenschappelijke theorie. Het essay over de richting van de causaliteit behandelt welke criteria bruikbaar en niet bruikbaar zijn om een causaal verband tussen variabelen te specificeren. Het gedeelte 'wetenschappelijke verklaring' wordt afgesloten met een bespreking van de basisprincipes van de Bayesiaanse analyse en recente evoluties op dat vlak.

Het deel over steekproeven bevat vier uiteenzettingen waarvan de eerste zowel betrekking heeft op de keuze van het steekproefdesign voor een nationale (Nederlandse) survey alsook op de toepassing van een mixed mode survey (zowel postenquête als face-to-face interviews). In het tweede essay (Waarom opiniepeilingen falen) wordt in de vorm van 17 vragen aan instituut D een opsomming gegeven van de aspecten waarmee men rekening dient te houden bij de trekking van de steekproef. Een volgende rubriek behandelt de wetenschaps-filosofische achtergrond van de Q-factoranalyse en geeft daarnaast aan in welke mate deze analysetechniek verschilt van de conventionele (R-)factoranalyse. Tenslotte wordt besproken hoe men de benodigde steekproefomvang kan bepalen in functie van het steekproefdesign en de doelstelling van de steekproef.

De eerste rubriek van het deel over de onderzoekstypes handelt over het contextueel onderzoek. Er wordt ingegaan op zowel de conceptuele als de statistische specificiteit van dergelijk onderzoek. Het tweede essay over meta-analyse benadrukt voornamelijk de beperkingen en de gevaren die aan dit soort analyse verbonden is. Een laatste uiteenzetting in het luik over de onderzoekstypes gaat specifiek in op het probleem van een onderzoekster die geconfronteerd wordt met het feit dat haar opdrachtgever omwille van anonimiteitoverwegingen slechts beperkte informatie ter beschikking wil stellen.

Het luik over de statistische analyse bespreekt ten eerste het (multi)collineariteitsprobleem en de mogelijke oplossingen. Vervolgens wordt ingegaan op de robuustheid van de omnibus F-test in een variantieanalyse met betrekking tot de schending van de homoscedasticiteitsassumptie. In een volgende uiteenzetting mondt een inhoudelijke vraagstelling over de invloed van sociale klasse op partijkeuze in Groot-Brittannië uit in een technisch debat over oddsratio's. Het boek sluit af met een dis-

cussie over de interpretatie van de correlatiecoëfficiënt en de gelijkenissen en verschilpunten met de regressiecoëfficiënt.

Uit de bovenstaande beschrijving van de inhoud van het boek blijkt duidelijk de diversiteit van de thema's die in het boek worden behandeld. Deze diversiteit heeft echter tot gevolg dat de aangeraakte onderwerpen slechts beknopt aan bod kunnen komen. Men mag daarom niet verwachten dat het boek steeds een kant en klare oplossing kan voorleggen die de lezer onmiddellijk kan implementeren in zijn eigen onderzoek. Vaak zal het nodig zijn om een aantal van de referenties grondiger te bekijken en net op dat vlak schiet het boek soms een beetje te kort. Referenties naar verdere literatuur zijn in sommige gevallen eerder schaars. Bovendien zijn de referenties in de tekst nogal informeel, waardoor sommige moeilijk terug te vinden zijn in de referentielijst achteraan het boek.

Aan de andere kant zorgt de diversiteit van het boek ervoor dat elke sociale wetenschapper heel wat kan opsteken uit de lezing ervan. Elk van de rubrieken biedt een interessante discussie van onderwerpen en problemen die frequent voorkomen in het sociaal wetenschappelijk onderzoek. In combinatie met de aangename schrijfstijl en de glasheldere redeneerstijl van de auteur, maakt dit het methodologisch atelier tot een absolute aanrader.

Jerry Welkenhuysen-Gybels (K.U.Leuven, Departement Sociologie)

Denise Van Dam & Jean Nizet, Wallonie, Flandre. *Des regards croisés*, Namur: Presses Universitaires de Namur/De Boeck Universit , 2002, 220p.

Denise Van Dam is wellicht de geknipte persoon om onderzoek te doen naar de culturele identiteit in Vlaanderen en Wallonië. Zelf van Vlaamse oorsprong, is ze immers al jaren verbonden aan de Universiteit van Namen. In 1997 leverde dat al het boek "Flandre, Wallonie, le rêve bris " op. Dit was gebaseerd op haar doctoraatsonderzoek, waarin ze de Waalse en Vlaamse economische en politieke leiders had ondervraagd over hun identiteitsgevoelens en hun houding tegenover de eigen en de andere regio. De voorbije jaren breide ze hier op verder met een nieuw onderzoek, waar dit keer personen uit de culturele, sociale en intellectuele wereld aan het woord werden gelaten. Dit werd nu eveneens te boek gesteld.

Het uitgangspunt is simpel. Zo'n 46 prominenten werden bevraagd over hun culturele identiteit, hun "sentiments d'appartenance", hun visie op de cultuur en economie in hun regio en het beeld dat ze hebben van de andere regio. Het gaat hier dus vooral om een kwalitatieve (en uiteraard ook vergelijkende) studie, met evenwel kwantitatieve aanvullingen aan de hand van enkele gesloten vragen. De antwoorden van de verschillende geïnterviewden worden ook uitgebreid sociologisch gekaderd, aan de hand van sterk uiteenlopende theorieën. Zich inspirerend op Weber, vertrekt Van Dam vanuit de zingeving en verbeelding van de geïnterviewde individuen. Om deze te interpreteren steunt ze eveneens op de Weberiaanse "verstehende" benadering.

Op zich is een kwalitatieve studie gebaseerd op interviews al eens een verademing vergeleken met alle mogelijke kwantitatieve publicaties waarin men bij gebrek aan inspiratie dan maar weer eens de Vlamingen met de Walen gaat vergelijken. Om dan meestal te constateren dat de verschillen niet zo groot zijn of, wanneer ze dat wel blijken te zijn, ze politiek te laten exploiteren.

Dit boek is geen onderzoek naar al dan niet bestaande verschillen. Men onderzoekt daarentegen de "représentations sociales" (wat waarschijnlijk nog het best kan worden vertaald als "het vertoog"). Het gaat om de beelden die Walen en Vlamingen hebben van hun eigen en van de andere regio, los van de vraag of deze de realiteit weerspiegelen. Van Dam inspireert zich dan ook nogal sterk op theorieën uit het domein van de sociale psychologie.

Het probleem met dit soort onderzoek is echter dat de kans op sociaal wenselijke antwoorden niet gering is. Het interview vindt plaats in een officiële setting en bovendien worden de namen van de geïnterviewden, samen met bepaalde van hun uitspraken, gepubliceerd. Men is dus ongetwijfeld een beetje op zijn hoede. In het vorige onderzoek van Van Dam was dit overigens anders. Daar werden de namen van de geïnterviewden niet vermeld, wat evenwel tot heel wat kritiek heeft geleid. Daarom waarschijnlijk de optie om nu volledig open kaart te spelen, met dan weer bovengenoemde problemen tot gevolg.

Bovendien stelt er zich van meet af aan een probleem bij de opzet. De geïnterviewde groepen zijn immers niet volledig homogeen te noemen. Men wil het hebben over Vlaanderen en Wallonië, maar er worden eveneens verschillende Brusselaars aan het woord gelaten. Aan Vlaamse kant zijn die daarom niet altijd minder Vlaming (alhoewel Geert van Istendael het hier waarschijnlijk niet mee eens zal zijn), maar aan Franstalige kant kan je een Brusselaar overwegend moeilijk met een Waal vergelijken, wat trouwens ook in dit boek gaandeweg weer duidelijk wordt.

Maar als men deze initiële bedenkingen kan loslaten, kan men zich zonder al teveel moeite verdiepen in de dikwijls boeiende lectuur die de uitspraken van de geïnterviewden en de interpretatie die Van Dam eraan geeft, vormt. Er dienen zich dan ook veel aspecten voor uitgebreide commentaar aan, veel meer dan er in het raam van deze bespreking passen.

Een eerste opvallende vaststelling doet zich al meteen voor in het eerste hoofdstuk. Na een overzicht van recente kwantitatieve studies naar de identificatie met de verschillende beleidsniveaus in België, worden de reacties van de gesprekspartners op de vraag naar hun gevoelens tegenover de eigen regio besproken. Terwijl de Walen meteen een zekere emotionaaliteit laten blijken in hun uitlatingen (persoonlijke verhalen, de schoonheid van het landschap, de diversiteit in subregio's en nationaliteiten, ...) zijn de Vlamingen in eerste instantie veel gereserveerder. Een heel aantal onder hen begint met een neutrale, institutionele beschrijving ("Vlaanderen is een regio in België"). Niettemin komt de affectieve factor er bij velen achteraf wel bij kijken. Van Dam schrijft deze aanvankelijke gereserveerdheid toe aan het feit dat men eerst rationeel afstand wil nemen van de 'nationale Vlaamse ideologie' alvorens zich emotioneel met de streek te kunnen identificeren. Het lijkt er dus sterk op dat de Vlaamse nationalisten, veel meer dan bepaalde 'Belgicisten', erin geslaagd zijn mensen een gezonde affectie voor hun regio te ontnemen en in bepaalde gevallen er zelfs

een vorm van afkeer voor hebben doen ontstaan. Het valt te hopen dat men in Wallonië niet dezelfde fout maakt.

Deze aversie tegenover een zeker politiek discours dat rond de Vlaamse identiteit graag gevoerd wordt, steekt in het boek verder nog de kop op. Zo beschouwen verschillende Vlaamse geïnterviewden het als positief dat de Vlamingen erin geslaagd zijn zich te emanciperen en waar te maken, maar merken zij op dat de weegschaal ondertussen bij bepaalde mensen is doorgeheld naar een vorm van genoegzaamheid en arrogantie. Deze situeren ze dan vooral in politieke en economische middens, de zogenaamde 'flandocratie'. Nationalistische gevoelens zijn dan nooit veraf. Voor VRT-journaliste Liesbeth Walckiers werd deze arrogantie gepersonifieerd door de vorige regering Van den Brande. Ook de Walen stippen dit aan. Maar gelukkig is men er wel voor beducht dit te veralgemenen. Het gaat telkens om 'une certaine Flandre'.

Zoals gezegd, doet Van Dam goed haar best om de antwoorden van de geïnterviewden uitgebreid theoretisch te kaderen, wat interessante inzichten oplevert. Soms lijken de verbanden echter te vergezocht, wat met name ook het geval is in dit eerste hoofdstuk. Zeker wanneer Van Dam de theorie over de 'État-nation' van de Franse socioloog Edgar Morin wil toepassen op de identificatie met de regio (vanaf blz. 46). Op zich een goed idee om te bekijken op welk vlak die identificatie kan gelijklopen of verschillen met die van een natiestaat. Maar als alle dimensies van Morins natiestaat niet zijn toe te passen op de situatie in Vlaanderen of Wallonië, moet men niet krampachtig proberen de Belgische regio's erin te passen. Zo bijvoorbeeld in een zogenaamd Republikeins streven van de Walen de "entité mythologique" van Morin terugvinden en dan vooral in die republiek een vrouwelijke pool zien, omdat het woord 'république' vrouwelijk is, is zelfs van een welwillende lezer toch wel wat teveel inlevingsvermogen gevraagd.

In het tweede hoofdstuk, waarin gespeeld wordt naar mentaliteit en waarden, springt volgens Van Dam vooral de opvallende gelijkenis in het oog tussen de antwoorden van de Vlaamse en Waalse respondenten. Naast een zekere 'joie de vivre' schrijven beide groepen de bevolking van hun regio eigenschappen als traditionalisme en aversie voor staatsgezag toe. Ook komen zij grotendeels overeen wanneer het gaat om de waarden waarrond de regio verder uitgebouwd zou moeten worden: solidariteit, democratie, openheid en creativiteit komen langs weerszijden van de taalgrens als na te streven waarden naar boven. Lezers op zoek naar sporen van een zekere 'belgitude' in het gedachtegoed van Vlamingen en Walen zullen zich bij het lezen van dit hoofdstuk zeker gesterkt voelen, schrijft Van Dam.

Ook interessant in dit verband is hoe de geïnterviewden referentiegroepen gebruiken om de eigen regio mee te vergelijken. Hier wordt er vetrokken vanuit de theorieën van Henri Tajfel, die de bijdragen van sociaal psychologen als Mead en Festinger over sociale identiteit heeft gesynthetiseerd en vooral de nadruk legde op relaties tussen groepen in plaats van op interpersoonlijke relaties. Hij ging er van uit dat de behoefte die eenieder heeft om een van anderen onderscheiden identiteit te construeren en preservareren, voornamelijk verworven en gevormd wordt via het deel uitmaken van groepen. Op die manier ontwikkelt men attitudes tegenover zijn eigen groep, maar ook tegenover de 'out-groep', die onderverdeeld kunnen worden in cognitieve, evaluatieve en affectieve aspecten.

Interessant is nu hoe die out-groep bij de respondenten door het boek heen varieert. Natuurlijk vergelijkt men dikwijls Vlaanderen met Wallonië. Gezien het interview plaats vindt in het kader van een onderzoek naar die twee regio's, hun identiteit en hun relaties tot mekaar, wordt deze vergelijkingsbasis impliciet meegegeven. Niettemin duiken er spontaan ook andere referentiegroepen op.

Voor de Walen is dit bijvoorbeeld dikwijls Brussel, zeker op cultureel vlak. Terwijl de zogenaamde grote, prestigieuze cultuur in Brussel gevestigd is, zou men in Wallonië enkel sporen van een kleine, folkloristische of antropologische cultuur terugvinden. Wat, volgens sommigen, de Brusselaars ertoe brengt deze met de nodige minachting opzij te schuiven. Enkelen hekelen de instellingen van de Franse Gemeenschap die de Walen onder de knoet houdt en hen belet hun eigen identiteit te beleven. Dit alles moet gekaderd worden binnen een bepaalde stroming in de Waalse beweging die al jaren pleit voor een versterking van de Waalse identiteit, met een sterke culturele ondersteuning. Ze ziet hierin immers de sleutel tot het economisch herstel van de regio. Vermits verschillende respondenten, zoals filosoof José Fontaine, van deze stroming deel uitmaken komt dit ook in dit boek sterk naar boven. Ook Van Dam heeft in het verleden al duidelijk sympathieën in die richting laten blijken. De vraag of het wel zo gezond is cultuur op die manier in dienst te willen stellen van een politiek project, wordt hier dan ook niet gesteld.

Voor de Vlamingen bestaat de pertinente 'out-group' dan weer dikwijls uit de Nederlanders. Zeker op het vlak van waarden en gedragskenmerken maken vele Vlamingen hier het onderscheid. Bijvoorbeeld tussen het extroverte karakter van de Nederlanders en de meer introverte mentaliteit in de eigen streek (zo vertelt Wannes Van de Velde het typerend verhaal over Duitse bezoekers die zich verbaasden over de stilte die er in de Vlaamse cafés heerst). Of nog: de calvinistische Hollanders tegenover de meer Bourgondische Vlamingen. Soms wordt dit zelfs uitgebreid tot een typisch Belgische karaktertrek. Opvallend is dan tegelijkertijd dat dit Bourgondische ook toegeschreven wordt aan de Walen en dat het dus impliciet niet meer over Vlamingen ten opzichte van Walen gaat, maar wel over Belgen tegenover bijvoorbeeld Nederlanders.

Hoewel het beeld van de eigen regio over het algemeen op een aantal interessante aspecten ingaat, met ook nog twee hoofdstukken over economie en cultuur, is het interessantste onderdeel van 'Wallonie-Flandre' ongetwijfeld het laatste waarin de ondervraagden hun visie mogen geven op het andere landsdeel. Walen zien Vlaanderen bijvoorbeeld als een economisch dynamische regio, wat sommigen onder meer wijten aan een mentaliteitsverschil met Wallonië. Wordt het stereotype van de ijverige Vlaming en de luie Waal door de Walen zelf dan bevestigd? Ergens wel, maar naast de culturele factor is er ook nog de structurele, met name de economische wetmatigheden. Bovendien halen sommigen, in een mooie illustratie van de 'cognitieve dissonantie'-theorie van Festinger, dan ook weer de keerzijde van de medaille aan. Meer bepaald het opvallender materialisme van de Vlamingen.

Beide partijen wensen verder ook meer en betere contacten met mekaar. Niettemin valt het op dat de Waalse geïnterviewden op een emotionelere toon spreken over persoonlijke relaties met Vlamingen, zij het familiaal, vriendschappelijk of professioneel. Met welke Vlamingen ze die contacten dan onderhouden is niet helemaal duidelijk, maar blijkbaar alvast niet met degenen die Van Dam aan het woord laat. Voor

hen is de relatie met Franstaligen over het algemeen veel abstracter. Dit verhindert hen echter niet om dit als een manco te beschouwen en eveneens een pleidooi af te steken voor meer contacten en meer samenwerking, ook op politiek vlak.

Bij een meerderheid van de Vlaamse geïnterviewden vertaalt dat zich in eerste instantie door het behoud van de solidariteit met Wallonië, bijvoorbeeld op het vlak van de sociale zekerheid. Wat Van Dam doet besluiten dat ze zich hierdoor distantiëren van het dominante politiek discours in Vlaanderen.

Tot de minderheid die wel een verdere opsplitsing tussen de regio's voorstaat, behoort bovendien ook een Jean-Marie Dedecker. Deze is in principe niet meer representatief voor de onderzochte populatie omdat hij zich ondertussen bij de politieke klasse heeft gevoegd (ten tijde van de interviews was hij echter nog judocoach). De scheiding tussen de politieke en de socio-culturele sector, op het vlak van communautaire standpunten, lijkt zich dus op dit vlak door te zetten. In zoverre zelfs dat 'socio-culturelen' met een afwijkende (dus autonomistische) visie uiteindelijk terecht blijken te komen in het politieke bedrijf.

Er wordt dus om meer samenwerking gevraagd, maar er zijn serieuze hinderpalen die dit beletten. Vooral de Franstaligen halen dit aan. Allereerst is er de institutionele barrière. Zo beklagt schrijver Jean-Luc Outers (zoon van een gewezen FDF-minister) zich over het gebrek aan gemeenschappelijke culturele instellingen: "Il y a beaucoup de choses sur lesquels Flamands et francophones sont complètement d'accord. Sur le terrain, à Bruxelles, il y a une bonne entente mais on a créé une sorte de mur ... sur le plan institutionnel." Ook Marc Mormont (professor aan de Luikse universiteit) vindt het "aberrant" dat men op wetenschappelijk gebied blijkbaar gemakkelijker contact legt met een Deen dan met een Vlaming. Iemand als cineast Manu Bonmariage legt de schuld dan weer bij de ongelijke machtsverhoudingen tussen Vlaanderen en Wallonië en ziet een echte samenwerking pas groeien na een verdere scheiding.

Een ander struikelblok op de weg naar meer samenwerking zijn de hardnekkige stereotypen over de andere gemeenschap. Ook dit boek ontsnapt hier natuurlijk niet aan. Maar dat mag geen kritiek zijn, want stereotypen behoren nu eenmaal tot het vertoog dat er over een bepaald volk ontstaat. Bovendien weet Van Dam ook dit theoretisch te omkaderen. Vooral haar nadruk op het belang van de verklaring die mensen zoeken voor de door hun vastgestelde correlaties (op blz. 64), in navolging van Yzerbyt en Schadron maar ook van Murphy en Medin, is zeer terecht. De cognitieve factor (het categoriseren als een onderdeel van het informatieverwerkingsproces) van met name Allport en Tajfel, waar een analyse van stereotypen in het verleden dikwijls tot beperkt bleef, is onvoldoende. Het belang van de verklaringsfactor is een essentieel element om de kracht van stereotypen te begrijpen: het concept van een onderliggende natuur maakt het veel gemakkelijker te geloven dat de categorisering de werkelijke identiteit van de persoon weerspiegelt. Dit wordt dan ook mooi bevestigd wanneer bepaalde geïnterviewden het extraverte karakter van de Walen toeschrijven aan hun Latijnse afkomst of de arbeidsethiek van Vlamingen aan hun geschiedenis van onderdrukking en strijd.

Wat die stereotypen als hindernis voor een betere verstandhouding betreft, wordt vooral met een beschuldigende vinger naar de media gewezen. Zo geeft Benoît Poelvoorde het concrete voorbeeld van een televisiedebat waar men twee Vlaamse 'extre-

misten' heeft uitgenodigd, omringd door 5 Waalse politici. De kijker denkt zo al snel dat hier het standpunt van de volledige Vlaamse bevolking wordt vertegenwoordigd ("je pense à ma maman qui dit que les Flamands vont nous manger tout crus").

Het voorbeeld van Poelvoorde wordt overigens ook in dit boek weer bevestigd waar enkele Franstaligen opnieuw het cliché van de intolerante Vlamingen ten berde brengen. Hij concludeert dan ook dat "les médias ne jouent pas leur rôle de création d'un dialogue, de favoriser l'écoute". Ook de zopas overleden zanger Pierre Rapsat geeft hierop een zeer ontvullende visie. Zijn persoonlijke ervaringen met Vlamingen waren altijd zeer positief. Maar via de televisie krijgt hij een veel minder idyllisch beeld voorgeschoteld: "Il y a une Flandre que j'aime et une Flandre que je déteste. J'ai la chance de ne pas connaître la dernière, je ne la vois qu'à travers les médias". De negatieve gevoelens van Rapsat zijn dus enkel op zijn indrukken via de media gebaseerd.

Enkele mediatheorieën zoals die over 'framing' zouden hier niet misstaan. Maar het gebrek daaraan kan niet echt als een euvel beschouwd worden, omdat de opzet van het boek is de uitspraken van de respondenten te kaderen en niet de inhoudelijke punten die ze aanbrengen te gaan analyseren.

Compleet verwonderlijk zijn die uitspraken echter niet. Hoewel, met name uit eigen onderzoek, blijkt dat de Franstalige televisie (en vooral de RTBF) over het algemeen wel meer informatie brengt over Vlaanderen dan omgekeerd het geval is, vertoont deze ook wel eens de neiging om sterk te focussen op bepaalde communautaire dossiers. Toen Luc Van den Brande destijds zijn zoveelste gespierde verklaring deed over de autonomiedrift van Vlaanderen, ging de RTBF daar telkens op in, terwijl op den duur zelfs de VRT-journalisten het wel hadden gezien en hun kat stuurden. Ook aan de discussies over de rand rond Brussel wordt relatief veel aandacht besteed. De media vertekenen het beeld door op het (zeker onder de vorige Vlaamse regering) nogal sterk nationalistische discours te focussen en dit te veralgemenen.

Tegelijkertijd kan men dit niet reduceren tot wat rook zonder vuur. Dat vuur is er wel degelijk want, zoals hierboven al werd aangehaald, uitten ook verschillende Vlamingen aan Van Dam hun onvrede over de houding en het discours van een "zekere" politieke en economische klasse. Alleen gaat het hier meestal om een beheersbaar vuurtje en niet om de bosbrand die de media ervan plegen te maken. Deze laatsten zouden zich dan misschien ook eens mogen bezinnen over hun aandeel in het gooien van olie op dat vuur.

De belangrijkste conclusie die Denise Van Dam aan het einde van haar boek trekt, is dat de meeste stereotypen moeten worden herzien en dat het boek een veel genuanceerder beeld oplevert van Walen en Vlamingen en hun relaties tot mekaar. Een waarheid waar elke weldenkende lezer zich wel in zal kunnen vinden, maar misschien iets te weinig ambitieus voor een boek waar uiteindelijk veel uit te halen is.

Samengevat vormt "Wallonie, Flandre. Des regards croisés", ondanks een aantal van de aangehaalde bedenkingen op theoretisch en methodologisch vlak, in aanzienlijke mate boeiende lectuur. Het boek is interessant voor sociologen, al was het maar om eens meer kennis te kunnen maken met een aantal recentere theorieën uit de Franstalige sociologie (zoals bijvoorbeeld de 'mondes' van Boltanski en Thévenot of de 'représentations sociales' van Serge Moscovici) die dikwijls een interessante aanvulling kunnen zijn op de Angelsaksische literatuur waar men in Vlaanderen in sterke mate

op gericht is. Maar het is hoegenaamd geen theoretisch boek. Het is ook geschreven voor een ruimer publiek, dat eventueel de theoretische omkadering kan overslaan en toch nog interessante lectuur kan overhouden. Zeker lezers met een zwak voor de intrigerende schakeringen in opvattingen, identiteiten en verhalen die België nog steeds rijk is, zullen hierin wel hun gading vinden.

Dave Sinardet (UIA, Departement Politieke en Sociale Wetenschappen)

Jacques Van Hoof, *Werk, werk, werk? Over de balans tussen werken en leven in een veranderende arbeidsbestel*, Amsterdam: Boom, 2001, 64p.

In dit boekje, dat de complete tekst bevat van de rede die Van Hoof uitsprak bij de aanvaarding van de leerstoel Arbeidsmanagement en omgeving aan de Katholieke Universiteit Nijmegen, plaatst de auteur het woord 'balans' en niet 'keuze' terecht in zijn titel.

Het is inderdaad zo dat de werknemer van vandaag zich minder druk maakt over de keuze tussen gezin en carrière dan wel over de combinatie van beide en het vinden van een balans tussen beide.

Het vinden en helpen vinden van deze balans staat vandaag op heel wat agenda's of maakt onderwerp uit van nogal wat publicaties. Intussen zoekt de overheid om via tijdskrediet, zorgkrediet, het aanmoedigen van deeltijds werk e.d. instrumenten te ontwikkelen om dit evenwicht te kunnen vinden. De wetgever publiceerde vorig jaar in het Belgisch Staatsblad de wet "betreffende de verzoening van de werkgelegenheid en de kwaliteit van het leven". Minister Vogels wil met de campagne 'Kwaliteit van werk, kwaliteit van leven, deel II' het zorgdebat levendig houden om zo de kwaliteit van het leven te garanderen. Een onderdeel is de uitreiking van de prijs 'Mensvriendelijk bedrijf 2002'. Dit alles om kort te schetsen dat het boekje van Van Hoof zich kan inschrijven in een reeks van publicaties, studiedagen en acties rond dit toch actuele thema.

De auteur zoekt in zijn boek een antwoord op de vraag of we nu evolueren naar een arbeidssamenleving of een vrijetijdsmaatschappij. Om één en ander te kunnen situeren plaatst hij dit laatste begrip in de geschiedenis van de laatste vier decennia. De voorspelling van o.a. Polak, gedragen door een geloof in de arbeidsbesparende gevolgen van nieuwe vormen van de automatisering, van de komst van een vrijetijdsmaatschappij, bleek niet volledig bestand tegen de grote toename van de werkloosheid van eind de jaren '70. Het arbeidsbesparende karakter bleek enerzijds wel te kloppen (cf. het begrip 'jobless growth'), maar anderzijds werd vastgesteld dat arbeid des te begeerenswaardiger werd. De vraag die Van Hoof zich hierbij stelt, is of de vastgestelde groei van vrije tijd en de ontwikkeling van een vrijetijdscultuur sporen nalaat in het arbeidsbestel. Zijn de opvattingen van mensen over de plaats van arbeid in hun leven gewijzigd?

Om dit na te gaan plaatst Van Hoof deze vraag tegenover drie groepen. De jongeren (tot 25 jaar), de 'medioren' (tussen 25 en 50 jaar) en de ouderen. Om deze groepen beter te kunnen situeren, besteedt Van Hoof aandacht aan de context waarbinnen dit alles zich afspeelt: veranderingen in het arbeidsbestel en arbeidsethos.

Hij ziet twee te onderscheiden lijnen binnen het kader waar arbeidsparticipatie een dominerende rol speelt en waar de relatie tussen arbeidsbestel en andere levensgebieden nauwelijks ter discussie komt. (De discussie situeert zich al te vaak binnen het levensdomein 'zorg' waar kinderopvang e.d. als oplossing naar voor geschoven wordt).

De eerste lijn is deze van de economen. Economische en technologische ontwikkelingen leiden tot een transformatie van het industriële arbeidsbestel. Het nieuwe type organisatie steunt op flexibiliteit, minder geloof in collectieve regulering en een werknemer die meer op zijn individuele capaciteiten (en de ontwikkeling ervan) zal moeten vertrouwen.

De huidige ontwikkeling van de competentiecentra binnen de VDAB waarbij de individuele werknemer hetzij op eigen verzoek hetzij op verzoek van zijn werkgever een loopbaanbegeleiding kan aangeboden krijgen, past m.i. volledig binnen deze context.

De andere lijn is deze van de sociologen en past binnen het moderniseringsdebat. Van Hoof steunt zich hier op het werk van de Duitse socioloog Beck. Beck stelt dat er in het nieuwe 'reflexieve' arbeidsbestel een proces van standaardisering plaats vindt. Er is een toenemende differentiatie van dienstverbanden en loopbaanpatronen. Hij ziet echter ook een aantal risico's. Door een 'wegverdeling' van arbeid wordt het risico van werkloosheid kleiner, maar bereik je eveneens een toestand waarbij kwantiteit en kwaliteit van een deel van de beroepsbevolking onderbenut geraakt.

Het toekomstige arbeidsbestel wijkt af van het industriële arbeidsbestel, daarom ook wel een 'postfordistisch' arbeidsbestel genoemd, op vier vlakken. Er ontstaat een nieuw type organisatie, arbeidsmarkt, werknemer en arbeidsverhoudingen. Begrippen als flexibiliteit, differentiatie, employability, HRM en individualisering van de arbeidsverhoudingen geven aan waar het veelal om draait binnen deze ideeën.

Van Hoof stelt zich terecht een aantal vragen bij deze ideeën (zie pag. 20-21). Ik wens daarbij aan te sluiten dat de overgang van 'Life-time employment' naar 'Life-time employability' niet zo vlot en gewenst verloopt als soms wordt verondersteld. Het klassieke loopbaanmodel waarin men bij dezelfde werkgever carrière kan maken en werkzekerheid geniet, heeft nog niet afgedaan, het blijft voor velen het ideale model en misschien des te meer voor wie het een verre droom lijkt.

De auteur concludeert dat de ontwikkelingen in het arbeidsbestel zich kenmerken door een mengeling van veranderingen en continuïteit en door de aanwezigheid van allerlei spanningen. Hij behandelt er één van: veranderingen in het denken over arbeid. Van Hoof bespreekt daarbij twee concepten: arbeidsethos (eerder de plichtsdimensie van arbeid) en centralisatie van arbeid (de prioriteit die arbeid krijgt in vergelijking met andere levensgebieden). In de verdere bespreking beperkt hij zich tot deze laatste. Hij steunt daarbij op gegevens van de Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek (OAS). Uit dit onderzoek (gebaseerd op de ontwikkelingen tussen 1985 en 1996) blijkt dat arbeid een minder centrale plaats krijgt en dit des te meer naarmate het opleidingsniveau hoger is. Anderzijds blijkt dat hoe ouder de mensen, hoe centraler arbeid terug wordt. Gezien het cohorte-effect van de groep 25 tot 45-jarigen en de link met het opleidingsniveau is de verwachting dat de centraliteit van arbeid verder zal afnemen.

Van Hoof linkt vervolgens dit algemeen beeld aan de drie categorieën die hij eerder bepaalde (zie hoger). Uit verschillende onderzoeken kunnen voor de jongeren volgende conclusies worden getrokken (pag. 32): de combinatie van werk en privé-leven

is voor jongeren een belangrijk thema en naargelang het opleidingsniveau en sociaal milieu wordt daar op verschillende manieren mee omgegaan. Van Hoof stelt terecht dat bedrijven rekening moeten houden met alle categorieën bij het uittekenen van hun personeelsbeleid. Nu gaat nogal wat aandacht naar tweeverdieners en hoogopgeleiden. Onthaasting is voornamelijk door deze groep op de agenda geplaatst. De eerste vertalingen in het personeelsbeleid zijn al te vinden, alhoewel nog vastgesteld wordt dat een integraal programma dat als een project ingebakken zit in het personeelsbeleid nog al te vaak ontbreekt.

Dit komt ook tot uiting bij de beleving van de oudere werknemer en zijn denken rond het vervroegd uitstappen. Vaak zijn het de werk- en gezondheidssituatie en niet zozeer de financiële overwegingen die de grondslag vormen tot het vervroegd uitstappen. De vaak ambivalente rol van de chef speelt eveneens een grote rol (zijn/haar vrees voor verlies van kennis en expertise versus het risico van toenemend ziekteverzuim en mindere productiviteit).

Door de krappe arbeidsmarkt, die zich voornamelijk in 1999, 2000 en de eerste helft van 2001 liet gevoelen naast de druk om de werkzaamheidsgraad in de verschillende Europese lidstaten op te voeren tot 70% en de hoge kosten voor de sociale zekerheid is de groep 50 plussers terug in het vizier gekomen. De individuele werknemer laat zich echter niet door deze overwegingen leiden, maar kijkt samen met de partner naar de lusten en lasten en voor- en nadelen van hetzij doorwerken hetzij vroegtijdig uitstappen. Een tweede spanningsveld situeert zich binnen het leeftijdsbewust personeelsbeleid. Het afwegen tussen korte termijn (zo hoog mogelijke arbeidsproductiviteit) en lange termijnbelangen (zorgvuldig omgaan met menselijk kapitaal) ligt aan de grondslag van de moeizame ontwikkeling van het leeftijdsbewust personeelsbeleid. De oudere werknemer wordt dan ook het meest geconfronteerd met ad hoc maatregelen. Dit samen met de positieve visie op leven na (betaalde) arbeid leidt ertoe dat oudere werknemers de periode van betaalde arbeid gemakkelijker ruilen voor deze van onbetaalde arbeid (vrijwilligerswerk e.d.). Je wordt terug baas van je eigen tijd. Van Hoof pleit dan ook om niet het uitreden onaantrekkelijk te maken (door bv. financiële disincentives), maar juist tot een combinatiescenario te komen waarbij de werknemer gemakkelijker regulier werk kan combineren met zinvolle vrijetijdsactiviteiten.

De derde groep, zij tussen de 25 en 45 jaar, blijkt minst van al geneigd om arbeid onder alle omstandigheden als prioriteit te zien. Het vinden van win-winsituaties waarbij de wensen van de werknemers en de belangen van de organisaties kunnen worden verzoend, blijkt niet altijd eenvoudig te zijn. Een aspect dat zich hier aandient, is dit van de flexibilisering van arbeidstijden en daarbij het verlangen van werknemers om flexibele tijdsarrangementen te kunnen opzetten en bijgevolg zeggenschap te verwerven. Van Hoof besluit dan ook: "ook bij deze 'medioren' lijkt de wens om meer baas te zijn over je eigen tijd een belangrijk motief te zijn" (pag. 54).

Tot slot keert de auteur terug naar zijn uitgangsvraag: zijn we op weg naar een vrijetijdsmaatschappij?

Uit het voorgaande stellen we immers vast dat alle werknemers naar een nieuwe balans zoeken tussen werk en privé-leven. Het baas kunnen zijn van de eigen tijd wordt voor werknemers een steeds belangrijker wens.

Volgens Van Hoof komen we niet tot die vrijetijdsmaatschappij. Ik kan me bij zijn stelling aansluiten. De grens tussen arbeid en vrije tijd is immers door o.m. de komst van GSM en ICT-middelen meer dan ooit vervaagd. We zijn overal bereikbaar en kunnen van thuis uit onze mails nalezen en beantwoorden. Het telewerken doet zijn intrede, waarbij arbeid niet meer beperkt is tot één locatie (deze evolutie is nog te traag en te beperkt volgens sommigen).

De echte 'vrije' tijd komt meer dan ooit in het gedrang. Een tijdlang maakt het begrip 'quality time' bij de opvoeding van de kinderen opgang. (Maar intussen wordt toch vastgesteld dat ook de 'quantity time' van even groot belang is).

Daarnaast wordt ook het levenslang en levensbreed leren aan alle kanten gepromoot. De samenleving is er één aan het worden waarbij arbeid een belangrijke plaats blijft innemen, maar waar andere vormen van tijdsbesteding eveneens van groter belang worden. Dit veroorzaakt dan ook juist het gevoel van tijdsdruk (en dit voornamelijk bij de 25-45 jarigen). Ook buiten het werk moet worden gepresteerd, vrije tijd wordt prestatietijd (in de fitnesszaal, in het aantal films die moeten worden gezien of boeken die moeten worden gelezen, ...).

Naar welke maatschappij evolueren we dan wel?

Van Hoof ziet beweging in de institutionele ordening van het traditionele arbeidsbestel. Hij ziet twee mogelijke ontwikkelingsrichtingen die een antwoord bieden aan de combinatie tussen gezin, werk en ontspanning. De eerste is wat hij het 'postfordistische' type noemt en dit in combinatie met een radicale flexibilisering van de arbeidsmarkt. Dit model vindt hij minder gunstig als antwoord op het voorzien van vlotte overgangen tussen arbeid en andere levensdomeinen. Een tweede ziet hij bij bedrijven die gaan experimenteren met tijdsarrangementen die beter aansluiten bij de wensen van hun werknemers. Hier wordt de kunst van het combineren tot een waarde op zich gemaakt. En dit sluit dan ook volledig aan bij de recente ontwikkeling rond tijds krediet e.d.

Van Hoof besluit dan ook dat de ontwikkeling van een arbeidsbestel met zijn zoeken naar een nieuw evenwicht tussen werken en leven een eigentijdse variant is op het aloude ideaal van humanisering van de arbeid.

Aanvullend op de bedenkingen en tendensen die Van Hoof in zijn werk naar voor brengt, zou ik willen stellen dat ook de beleidsmakers op andere manieren het comfort van hun werknemers pogen te verhogen. Binnen de ontwikkeling van de Lokale Werkwinkels in Vlaanderen situeert zich de poot van de lokale dienstwerkgelegenheid. Deze heeft naast het ontwikkelen van jobs voor kansengroepen ook als doel om de werknemer te bedienen met allerlei ondersteunende jobs (tuinonderhoud, poetsen, boodschappen en andere comfortdiensten) zodat de tweeverdiener comfortabel zijn werk kan combineren met zijn zorgtaken en zijn vrije tijd. De werkgever wordt tevens experimenteerruimte geboden via het invoeren van invoegbedrijven of invoegafdelingen. Op deze manier zou een werkgever bepaalde lasten (strijken, reinigen van wagens, maaltijden voorzien, ...) kunnen dragen zodat zijn werknemer zijn leven gemakkelijker kan organiseren. Soms wordt hier gewezen op het feit dat organisaties zo nog meer greep krijgen op het leven van hun werknemers. Van Hoof noemt ze ook de 'gulzige' organisaties.

Een andere aanvulling die ik bij het werk van Van Hoof zie, is het feit dat we niet mogen vergeten dat de prijs voor het ontwikkelen van al deze comfortdiensten betaald wordt door een groep vaak laaggeschoolde werknemers. De tijdsdruk van de ene

werkende groep vertaalt zich naar de tijdsbeleving van de anderen. De ene verlangt immers dat winkels dag en nacht open zijn en dat we evolueren naar een vierentwintigurenmaatschappij. Het baas zijn van je eigen tijd zal dan ook niet voor iedereen opgaan. Voor de werknemer die deze taken uitbesteedt en voor de werkgever komt deze flexibiliteit ten goede, voor de schoonmaakster die nu 's morgens vroeg of 's avonds laat (of op beide tijdstippen) werkt veel minder. Bij de verdere evolutie in het zoeken naar een evenwicht mag niet vergeten worden dat maatregelen om een balans tussen gezin en arbeid te vinden een recht moeten kunnen zijn voor alle werknemers.

Robert De Clercq (VDAB Brugge)

Noot:

Bij deze boekbespreking heb ik gebruik gemaakt van diverse standpunten en ideeën die ik o.m. haalde uit diverse kranten- en internetartikels.

Interessant te vernoemen zijn:

Dirk Geldof, Onthaasting. Op zoek naar tijd in een risicomaatschappij, Houtekiet/Antwerpen, De Prom/Baarn, (bespreking in De Morgen van 11/03/2002)

Over Werk, tijdschrift van het steunpunt WAV, 11 jaargang nr. 4 van december 2001 (waar het in het Forum gaat over 'kwaliteit van de arbeid').(Gebruik van diverse artikels hieruit.)

Ton Zwaan, *Civilisering en decivilisering. Studies over staatsvorming en geweld, nationalisme en vervolging*, Amsterdam: Boom, 2001, 463p.

We denken graag dat we beschaafd zijn, maar we zijn dat niet. We houden ons hoogstens aan bepaalde gedragsstandaarden, al naargelang de omstandigheden. Als die omstandigheden wijzigen, kunnen de voorheen gangbare standaarden zeer snel losgelaten worden. Bovendien zijn er mensen en groepen die daar bewust op aansturen.

Die nogal zwaarmoedige inzichten zijn te vinden in *Civilisering en decivilisering*, het proefschrift van Ton Zwaan. Zelf is hij ietwat optimistischer in zijn besluit. De structurele condities waaronder een terugval in gedrag en gedragsstandaarden mogelijk wordt, doen zich niet in alle samenlevingen, niet in gelijke mate en niet ten allen tijde voor. Er kunnen steeds alternatieve mogelijkheden aangeduid worden, maar het is dan wel zaak om in geval van (dreigend) conflict zo snel mogelijk druk uit te oefenen op de betrokken partijen en ze op die alternatieven te wijzen.

Ton Zwaan gaat in dit boek op zoek naar de structurele condities van het samenleven en meer bepaald de condities waaronder vervolging (het met vijandige bedoelingen najagen of volgen) zich kan voordoen. Hij brengt daartoe vijf studies samen rond de thema's staatsvorming, geweld, nationalisme en vervolging. Vanuit een historisch-sociologische benadering beschrijft hij de wording van Nederland van de 16^e tot de 20^e eeuw, de ontwikkeling van het Duitse nationalisme van de 18^e tot de 20^e eeuw, de vervolging van de Armeniërs in het Ottomaans-Turkse rijk (1894-1922), de vervolging van de Joden in Duitsland voorafgaand aan de tweede wereldoorlog, en tenslotte de desintegratie van Joegoslavië. Naast de thema's die als rode draad door deze cases lopen, hebben ze ook een gemeenschappelijke theoretische achtergrond. Zwaan ver-

trekt van de historisch-sociologische traditie en met name Elias' civilisatietheorie, maar werkt ook de begrippen 'staatsvorming', 'natievorming' en 'nationalisme' uit en vult de civilisatietheorie aan met onder meer het model van etnisch conflict van de Swaan en met het begrip 'decivilisering'.

De eerste case die Zwaan beschrijft, namelijk de staats- en natievorming in wat nu Nederland is, laat in termen van de civilisatietheorie een grotendeels te verwachten patroon zien. Sinds de 16^e eeuw zijn die processen er relatief probleemloos en geweldloos verlopen. De verklaring hiervoor zoekt Zwaan in tussenstatelijke en binnenstatelijke (machts-)relaties, met dien verstande dat het begrip 'staat' hier ruim begrepen moet worden. De betrekkingen met de omliggende samenlevingen verliepen overwegend vreedzaam, niet in het minst omdat de Nederlandse samenleving te klein en (militair) onmachtig was om met succes geweld te kunnen gebruiken. Het gematigd nationalisme, het pacifisme, de neutraliteitspolitiek en de geringe militaire traditie die kenmerkend waren voor deze samenleving, vinden alle mee daarin hun oorsprong. Bovendien was Nederland, zoals bekend, een samenleving gebaseerd op handel en nijverheid, waarvoor (handels-)vrijheid en vreedzame manieren van conflictregulering belangrijk waren.

Binnen het kader van deze relatief stabiele externe betrekkingen, ontwikkelde zich langzaam een groter heerschappijverband. Lange tijd ontbrak echter een dominant machtscentrum. Er was bijvoorbeeld geen omvangrijke en machtige adelstand. Er ontwikkelde zich een gecompliceerde politieke structuur, waarin de regenten en stadhouders wederzijds van elkaar afhankelijk waren en weliswaar streden om de macht, maar binnen de institutionele structuur. Bovendien waren lokale en gewestelijke bindingen en posities belangrijk, ook voor de regenten die nochtans op nationaal en zelfs internationaal politiek niveau actief waren. Zij hielden op dat lokale niveau rekening met alle standen, waardoor ondanks de permanente verdeeldheid een ruime maatschappelijke integratie kon plaatsvinden.

Door deze "specifieke samenhangen tussen externe pacificering, staatsvorming, burgerlijke civilisering en interne pacificering" was binnenstatelijk geweld "meestal niet mogelijk, zelden nodig en vrijwel nooit nuttig". Zwaan concludeert dan ook dat de in vergelijkend opzicht 'geweldloze' staats- en natievorming niets te maken heeft met "eigen morele voortreffelijkheid of superieur inzicht". Met een knipoog zou je kunnen zeggen dat deze conclusie voor niet-Nederlanders niet erg verrassend is. Niettemin is ze voor het vervolg van het boek van groot belang. De wél problematische en (extreem) gewelddadige episoden van staats- en natievorming, gepaard met etnisch conflict en vervolging, kunnen dan immers ook niet worden toegeschreven aan moreel verval, inferioriteit, barbarij enzomeer. Ook in deze gevallen moet op zoek gegaan worden naar 'specifieke samenhangen' tussen processen die zich tussen en binnen staten of samenlevingen afspelen en naar verschillen in structurele, langetermijnontwikkelingen die deze processen bepalen.

Het is Zwaans overtuiging dat naast de samenhang tussen staatsvorming, pacificering en civilisering (Elias' benadering) ook de samenhang tussen staatsdesintegratie, depacificering en decivilisering onderzocht moet worden. Zijn beschrijving van de vervolging van de Armeniërs vertrekt bijvoorbeeld van de vaststelling dat het Ottomaanse rijk het grootste en machtigste islamitische rijk was dat ooit bestaan heeft. Vanaf de 17^e eeuw, en versneld vanaf de 19^e eeuw, raakte het echter in verval. Het rijk leed herhaaldelijk en tot in het begin van de 20^e eeuw (de Balkanoorlogen) gebiedsverlies

door militaire mislukkingen. Aangezien het Ottomaanse rijk een militair-agrarische samenleving was, gericht op militaire verovering en daaraan gekoppeld economische exploitatie, kwamen de gevestigde machtsposities hierdoor onder druk te staan. Ook van binnenuit werden ze bedreigd - althans in de perceptie van de machtshebbers - door christelijke minderheden, waaronder de Armeniërs. De politieke reactie hierop was om deze minderheden - 'heidenen' die als inferieur werden beschouwd en ook een duidelijke tweederangpositie binnen het rijk bekleedden - met geweld te intimideren. In drie grote golven van vervolging (1894-1896, 1909, 1914-1922) kwamen naar schatting anderhalf miljoen Armeniërs, dat wil zeggen 60% van alle Armeniërs, om. Het doden van Armeense leiders, de massamoorden en de deportaties eindigden pas toen de 'vader van alle Turken' (Ataturk) de Turkse republiek stichtte. Dit betekende het einde van het Ottomaanse rijk, maar zorgde wel voor internationale erkenning en voor stabiliteit in de samenleving. Het Ottomaanse rijk was in dat laatste niet geslaagd, omdat de leidende elite vasthield aan centralistische, ondemocratische besluitvorming en elke poging tot hervorming met geweld teniet deed.

Een dergelijke autocratische politieke traditie en autocratische institutionele staatsstructuur vormen volgens Zwaan een belangrijke lange-termijnconditie voor vervolging. Het mondiale statensysteem vertoont een permanente dynamiek van boven-, onder- en nevenschikking. Wanneer een staat, zoals het Ottomaanse rijk, verliest in relatieve sterkte en er niet in slaagt het tij te keren, werkt dit ook door in de binnenstaatselijke verhoudingen. Delen van de elites en van de bevolking gaan zich bedreigd voelen in hun vitale belangen en aangetast in hun eigenheid. Zij zullen meer vatbaar worden voor politieke mobilisatie en nationalistische ideologie en overwegend streven naar handhaving of herstel van oude machtsposities. Machthebbers blijven met andere woorden vasthangen in een strategie van 'inflexibel en repressief' reageren op interne en externe politieke ontwikkelingen.

In tegenstelling tot de vervolging van de Armeniërs kan de vervolging van de Joden zeker geen 'vergeten' genocide genoemd worden. Hier is de vraag eerder wat er aan de talrijke beschrijvingen en analyses nog toegevoegd kan worden. Ton Zwaan neemt echter enkele duidelijke standpunten in. Ten eerste analyseert hij (de aanloop naar) de genocide van de Joden op een historisch-comparatieve manier. In het debat over de singulariteit van de holocaust plaatst hij zich hiermee in het kamp van diegenen die de holocaust een misdaad vinden die in bepaalde opzichten kan vergeleken worden met andere, soortgelijke misdaden. Hij gaat dus impliciet niet akkoord met de stelling (aangehangen door onder meer J. Habermas) dat een aparte benadering van de holocaust nodig is omwille van bijvoorbeeld de unieke kenmerken die de nationaal-socialistische ideologie zou hebben, zoals een moordlustig eliminatieantisemitisme (voor een kort overzicht van de debatten, zie van Heffen, 1999, p. 109 e.v.).

Een tweede standpunt van Zwaan betreft het grote belang dat hij toekent aan nationalisme als verklarende factor. Tegen het mogelijke verwijt dat op die manier aan (een deel van) de ideologie een te grote rol wordt toebedeeld, verwijst hij onder meer naar het 25-puntenprogramma dat bij de stichting van de NSDAP in 1920 werd afgekondigd. Dit bepaalde onder andere dat enkel wie van Duitsen bloede was tot het Duitse volk kon behoren en dus Duits staatsburger kon zijn; en dat niet-staatsburgers uitgewezen moesten worden. Het belang van het programma blijkt hieruit, dat het na 30 januari 1933 grotendeels gerealiseerd werd. Die dag werd Hitler tot rijkskanselier benoemd. Ook vóór die datum was de discriminatie van Joden overigens reeds wijd-

verbreid. De Joden hadden eeuwenlang een minderwaardige, lage positie in de Duitse gebieden. In de 19^e eeuw vond een politiek-juridische en maatschappelijke emancipatie plaats, maar tegelijk nam het antisemitisme toe en werden geleidelijk antisemitische verenigingen, politieke partijen,... opgericht. Vanaf 1933 ging de discriminatie echter over in systematische vervolging van staatswege. De NSDAP en haar paramilitaire organisaties brachten met gewelddadige acties de vervolging op gang. De centrale staatsbureaucratie voerde een 'Arierparagraaf' in die bepaalde dat ambtenaren van niet-Arische afkomst ontslagen moesten worden. Later werden wetten gestemd die drie rassen identificeerden: Ariërs, Joden en bastaarden. De identificatie, ontrecting, segregatie, isolering en uiteindelijk concentratie van Joden kon daarmee zijn volle beslag krijgen. Ook buiten de overheid, en met name in bedrijven, nam de vervolging uitbreiding, in die mate dat wanneer Goebbels op 9 november 1938 oproept tot 'spontane' demonstraties gedurende enkele dagen een heuse pogrom uitbreekt. De vervolging verscherpte zich met andere woorden cumulatief tot 1939, waardoor volgens Zwaan bij het uitbreken van de oorlog de fysieke vernietiging van de Joden nog slechts een kwestie van tijd was.

De dynamiek van het vervolgingsproces werd bepaald door de aard van de nationaal-socialistische beweging. Vooral de rol van de elite en de rol van de ideologie zijn hier van belang. De nationaal-socialistische elite was tamelijk eensgezind waar het de vervolging van de Joden betrof. Ze streefde doelbewust vervolging na en hield ze wetens en willens in stand. Ze kon daarbij een beroep doen op bereidwillige paramilitaire organisaties: na wereldoorlog I had geen grondig herstel van geciviliseerde gedragsstandaarden plaatsgevonden en de militairadellijke elite en haar Herren-ethos waren belangrijk gebleven. De toegang tot de staatsmacht was een cruciale factor die toeliet dat de nationaal-socialistische elite en beweging haar ideologie ten uitvoer kon brengen. De ideologie van de nationaal-socialistische beweging was een ideologie die in weinig opzichten limieten stelde, zeker wat betreft het antisemitisme. Ze sloot daarmee aan bij enerzijds het officieel-politieke Duitse nationalisme van het tweede Duitse keizerrijk, dat bijvoorbeeld het uitroepen van een aantal volksvijanden inhield, zowel intern (katholieken, socialisten) als extern (Frankrijk), en anderzijds bij een meer volkse variant van nationalisme die zich baseerde op een verwerping van het moderne en het vreemde (en van daaruit ook op een fel antisemitisme). Meer algemeen kan worden gesteld dat natievorming en nationalisme steeds elementen inhouden van insluiting én van uitsluiting, van interne integratie en identificatie én van externe afgrenzing en afbakening. Vooral in het extreem nationalisme (een meer emotionele en minder rationele, romantisch-conservatieve, antimoderne variant die Zwaan vooral in Midden- en Oost-Europa situeert, tegenover het overwegend gematigde nationalisme in West-Europa) zijn de afgrenzing van 'het volk' en het realiseren van een eigen, 'zuivere' staat belangrijk.

Overigens beklemtoont Zwaan niet alleen het belang van het nationalisme, maar ook het aanknopen van dit nationalisme bij al overgeleverde collectieve voorstellingen en ervaringen. Los van doelgerichte manipulatie en grootscheepse campagnes zou dit een belangrijke rol spelen bij de verklaring van de grootschalige verspreiding van extreem nationalisme. Met dit standpunt gaat hij in tegen recent historisch onderzoek dat stelt dat nationalistische symbolen eerder geconstrueerd worden en van een geschiedenis voorzien worden, dan dat ze werkelijk aansluiten bij het verleden (zie bv. Morelli, 1997).

De gevolgen van extreem nationalisme zijn ook te zien in de desintegratie van Joegoslavië. In Joegoslavië ging (en gaat) het om een veelzijdig polarisatieproces: in alle bevolkingsgroepen kunnen zowel daders als slachtoffers aangewezen worden. Joegoslavië was een staat die nooit echt geïntegreerd was. Na de val van de communistisch-militaire dictatuur onder Tito stak het nationalisme al snel terug de kop op. De Albanese Kosovaren eisten voor zichzelf autonomie op; ook de Serviërs riepen met het 'Servisch Memorandum' nationalisme uit tot politieke prioriteit. Daarop groeide ook het etnisch-nationaal besef onder andere bevolkingsgroepen, met name in Slovenië en Kroatië. De toch al geringe wederzijdse identificatie tussen de verschillende bevolkingsgroepen werd zo nog verder ondermijnd. Onder invloed van de etnisch-nationalistische denkbeelden, maar evenzeer daarvan gebruik makend om de bevolking te mobiliseren, verscherpte de strijd onder de politiek-bureaucratische, intellectuele en militaire elites, eerst op politiek vlak maar daarna ook op militair vlak. De centrale staf van de militair-politiële structuur was verlamd en ten prooi aan de interne spanningen. Paramilitaire strijdgroepen, ten dele gefinancierd door extreem-nationalistische partijen, gingen over tot openlijke geweldpleging. In een aantal regio's kwam het vrij plotseling tot grootschalig collectief geweld. Door het niet-functioneren van het centrale geweldsmonopolie kon dit ongestraft gebeuren en werd het vaak zelfs uitdrukkelijk beloofd. Zeer velen werden plots potentieel slachtoffer van de geweldsdreiging. Deze op korte tijd ingrijpende veranderingen in institutionele arrangementen in de samenleving (desintegratie van de centrale staat, collectieve geweldplegingen) hebben het gedrag en de gedragsstandaarden van mensen en groepen aangetast. "De heerschappijstructuren, de handelingsketens en interdependenties waarbinnen mensen hun gedrag reguleerden en waarop zij hun verwachtingen en strevingen afstemden, zijn afgebrokkeld of verbroken, in hoog tempo herzien of werden niet langer erkend." De niveaus van onzekerheid, onberekenbaarheid en dreiging stegen sterk. Als gevolg hiervan veranderde de zelfregulering in de richting van sterkere emotionele schommelingen en minder matiging. Remmingen, schaamte en gêne namen af. De voorstelling van de werkelijkheid werd meer en meer bepaald door collectieve fantasieën die aan de vervolgen een grote dreiging toeschreven en zo uiting gaven aan de weerzin tegen de mogelijke emancipatie van andere groepen en de wens om die ongedaan te maken.

Zwaan stelt dat de cases die hij beschrijft door hun aard, ernst en omvang niet afgedaan kunnen worden als tijdelijke aberraties van het civilisatieproces. Elias, zo stelt hij, legt een sterke nadruk op de continuïteit van het civilisatieproces en heeft weinig oog voor afwijkingen. Hij vermeldt de mogelijkheid van 'golven' in tegengestelde richting, maar werkt dit niet verder uit. De matiging, de toenemende maatschappelijke dwang tot zelfdwang, de afname van contrasten, de verhoofsing van de krijgers, ... al deze aspecten die volgens Elias' theorie gepaard gaan met civilisering, zijn echter geen vaste gegevenheid. Zwaan stelt dat de conceptualisering gedifferentieerder moet, zodat expliciet aandacht geschonken kan worden aan processen die leiden tot etnisch conflict en vervolging. De twee grote amendementen op de civilisatietheorie die hij voorstelt, zijn de introductie van het model van etnisch conflict ontwikkeld door Abram de Swaan en het begrip decivilisering.

In het model van etnisch conflict van de Swaan leiden tussenstatelijke spanningen tot binnenstatelijke concurrentie tussen elites en groepen en tot een ondermijning van het geweldsmonopolie. Op basis van beelden uit het verleden (collectieve fantasieën)

worden nieuwe groepen gedefinieerd, wat als een bedreiging overkomt op groepen die niet in de nieuwe definitie vallen. Deze zullen zich op hun beurt aaneensluiten, wat dan weer een bedreiging vormt voor de eersten. De collectieve fantasieën verstevigen elkaar zo wederzijds. De overgang naar geweld vormt een 'rationeel' element in deze negatieve spiraal. Het gaat er dan bijvoorbeeld om, elkaars baan of geld af te nemen. Het conflict zal doorgaan tot de partijen moegestreden zijn en er een nieuw 'evenwicht' ontstaat, of tot een buitenlandse interventie met meer of minder succes pacificatie kan weegbrengen.

Dit model is ook toepasbaar op vervolging, mits de aanname dat ook één partij het conflict kan zoeken en dat bij vervolging één van de partijen niet over geweldsmiddelen beschikt en ook niet in strijdverband georganiseerd is. Zwaan formuleert verder twee kanttekeningen bij het model. Ten eerste kan een interventie van buitenaf in een vroeg stadium onder bepaalde condities het proces afremmen of zelfs beëindigen. Ten tweede is het niet zo dat het geweldsmonopolie noodzakelijk desintegreert. Het kan integendeel zelfs goed functioneren, maar dan op een uiterst partijdige manier.

Met het begrip decivilisering vraagt Ton Zwaan aandacht voor de mogelijkheid van een proces waarvan de dynamiek tegengesteld verloopt aan die van het civilisatieproces en voor elementen die wijzen op een bewuste omgang met die processen.

Zwaan benadrukt dat het civilisatieproces geen nulpunt heeft. Er bestaan net zomin 'civilisatieloze' mensen of groepen, als er volledig geciviliseerde mensen of groepen bestaan. Maar er is wel variatie in het verloop van civilisatieprocessen, ook binnen een samenleving, omdat de mate van geciviliseerd gedrag in hoge mate varieert met de directe sociale context. Mensen en groepen houden zich aan geciviliseerde gedragsstandaarden ten overstaan van wie zich in dezelfde sociale formatie bevindt. Wie daar niet toe behoort, wordt gepercipieerd als 'heel verschillend' en wordt niet noodzakelijk met dezelfde standaarden tegemoet getreden.

Etnische conflicten en vervolgingen moeten dus niet geïduid worden in termen van bijvoorbeeld een ineenstorting van de beschaving, maar zijn het resultaat van bepaalde omstandigheden waarin "grote aantallen mensen ten opzichte van andere mensen en groepen gedrag gaan vertonen dat breekt met de gedragsstandaarden waar zij zich voorheen aan hielden, in het bijzonder wat betreft geweldsbeheersing en geweldpleging".

De omstandigheden die tot decivilisering aanleiding geven, worden soms bewust nagestreefd door politieke elites en bewegingen, net zoals mensen overwegend streven naar geciviliseerd gedrag. De stelling van Elias dat het civilisatieproces vooral een onbedoeld en ongepland proces is, wordt hier dus niet gevolgd. Zwaan ontkent echter niet dat een vervolgingsproces, eens op gang gebracht, een eigen dynamiek zal vertonen, een eigen logica zal volgen: eens een grens doorbroken, wordt het overtreden van de volgende grens 'dwingend'. Handelingen vervlechten zich tot een geheel van onbedoelde en onvoorziene gevolgen. Maar dat neemt niet weg dat diegenen die de vervolging plannen wel een overzicht hebben op het proces en er dus verantwoordelijkheid voor dragen. Met die stellingname wil Zwaan een extreem relativistisch standpunt vermijden.

Zwaan noemt zijn theoretisch model 'attenderend' (sensitizing): het geeft slechts aan in welke richting we moeten kijken, welke elementen we in rekening kunnen brengen. Of die elementen in een concreet geval aanwezig zijn en in welke hoedanigheid, moet steeds opnieuw onderzocht worden. Zwaan heeft alvast zelf duidelijk getoond hoe

het moet en biedt ons niet alleen een zinvolle toepassing van Elias' civilisatietheorie, maar ook een welkome aanvulling erop.

Kurt De Wit (K.U.Leuven, Departement Sociologie)

Morelli, A. (red.) (1997) De grote mythen uit de geschiedenis van België, Vlaanderen en Wallonië. Berchem: EPO.

van Heffen, O. (1999) Hitlers aanval op de Sovjet-Unie. Enschede: Twente University Press.

